

МІНІСТЭРСТВА СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ
І ХАРЧАВАННЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Установа адукацыі
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ АГРАРНЫ
ТЭХНІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

Кафедра беларускай і рускай моў

У дапамогу абітурыенту

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Дапаможнік

Мінск
БДАТУ
2014

УДК 811.161.3(07)
ББК 81.2я7
Б43

*Рэкамендавана навукова-метадычным саветам факультэта
«Тэхнічны сэрвіс у АПК» БДАТУ.
Пракакол № 10 ад 12 чэрвеня 2014 г.*

Складальнікі:
старшы выкладчык А. Б. Гурновіч,
старшы выкладчык І. С. Фокіна

Рэцэнзенты:
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай
і рускай моў БДЭУ В. Я. Яфімчык;
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай
і рускай моў БДАТУ Т. І. Грынцэвіч

Беларуская мова : дапаможнік / склад.: А. Б. Гурновіч,
Б43 І. С. Фокіна. – Мінск : БДАТУ, 2014. – 132 с.
ISBN 978-985-519-743-1.

Вучэбны дапаможнік для абітурыентаў уключае ў сябе два найбольш важныя раздзелы курса беларускай мовы: арфаграфію і пунктуацыю. Асаблівая ўвага звернута на складаныя тэмы раздзелаў. Побач з тэарэтычным матэрыялам змешчана і практычная частка. Выкананне разнастайных заданняў і практыкаванняў дапаможа абітурыентам замацаваць і сістэматызаваць веды, накіраваныя на выпрацоўку навыкаў карыстання правільнай пісьмовай літаратурнай мовай. У дапаможніку змешчаны адказы да практыкаванняў, што даць магчымасць абітурыентам правярць свае веды.

У дапаможніку змешчаны тэксты дыктантаў, якія ўжо прапановаліся абітурыентам БДАТУ мінулых гадоў на ўступных іспытах.

Прызначаецца абітурыентам БДАТУ, паступаючым на завочную форму навучання, будзе карысна і абітурыентам, якія рыхтуюцца да цэнтралізаванага тэсціравання.

УДК 811.161.3(07)
ББК 81.2я7

ISBN 978-985-519-743-1

© БДАТУ, 2014

РАЗДЗЕЛ I. АРФАГРАФІЯ

Арфаграфія – (ад гр. orthos = правільны + grapho = пішу):

1) раздзел мовазнаўства, які вывучае і распрацоўвае заканамерную сістэму правіл, што вызначаюць аднастайную перадачу вуснай мовы на пісьме;

2) гістарычна складзеная агульнапрынятая сукупнасць правілаў напісання.

§ 1. Правапіс галосных *о, э – а (ы)*

Літары *о, э* звычайна пішуцца толькі пад націскам: *размова, сэрыя*. Не пад націскам *о, э* пераходзяць у *а*: *горы – гара, рэкі – рака*.

Ненаціскае *о* захоўваецца толькі ў выклічніках *ого, о-го-го*.

Ненаціскае *э* захоўваецца:

а) у першай частцы складаных слоў: *рэдказубы, шэравокі, шэсцьсот*;

б) у словах, утвораных ад слова *сэнс*: *асэнсаваць, перасэнсаванне, нонсэнс*;

в) у пачатку іншамоўных слоў: *эвалюцыя, экскурсія, экзамен, энцыклапедыя, экалогія, Эстонія, Эфіопія*;

г) у сярэдзіне запазычаных слоў неславянскага паходжання пасля зацвёрджаных, а таксама цвёрдых [д], [т]: *жэтон, рэвізія, джэнтэльмен, чэмпіён, рэзюмэ, дэлегат, тэлефон*.

У даўно запазычаных словах *э* перайшло ў *а*, а ў некаторых словах – у *ы*:

*характар
літаратура
сакратар*

*брызент
інжынер
цырымонія*

*адрас
бухгалтар
майстар
рамонт
водар
сакрэт
лодар*

*канцылярыя
рысора
почырк
чыгун
дрызіна
дырыжор
арышт*

У некаторых словах са складамі *ро, ло* замест *о*, не пад націскам пішацца *ы*: *гром – грывець, бровы – брыво, кроў – крывавы, глотка – глытаць, блохі – блыха, плот – плытагон*.

марыва, зарыва, горыч, яблык, почырк, трывога, рызіна

Практыкаванне 1. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх напісанне.

Т...лецэнтр, ...вакуацыя, характ...рыстыка, кр...шыць, р...д-каслойны, д...фект, ...гаізм, лат...рэя, др...васек, с...рдэчны, ч...кавы, др...мота, ж...ст...куляцыя, ...кзэмпляр, р...корд, бр...во, ш...рсцяны, ш...разём, р...монт, др...жаць, ц...р...мо-ніцца, орд...н, скр...гатаць, тр...вога, ц...нтральны, гл...бокi, акад...мічны, ч...рнаваты, на ст...ле, ц...на, інт...лігенцыя, ч...снок, Баранц...ва мор..., ш...сцьсот, т...атр, т...мпература, хр...стаматыя, літ...ратурны, мар...ва, гор...ч.

Практыкаванне 2. Напішыце словы па-беларуску, растлумачце правапіс *о, э* або *а, ы*.

Адажыо, ветеран, видео, водолаз, демисезонный, демон-стрировать, депеша, депутат, дрезина, дремота, дрессирован-ный, жевать, Женева, жестикулировать, зарево, комитет, комп-ьютер, литературный, марево, переосмысленный, поцело-вать, резиденция, рекомендовать, рессора, рецензия, речной, решето, свитер, секретный, трио, церемониться, человечий,

червонец, черемуха, Череповец, Цейлон, шницель, эпитет, эшелон.

§ 2. Правапіс галосных *е, ё, я*

Літара *ё* пішацца толькі пад націскам: *сёмы, вясёлы, галлё*.

На месцы *е, ё* ў першым складзе перад націскам пішацца *я*: *снег – снягі, смех – смяяца, сёстры – сястра, лёд – лядок, дзевяць – дзявяты, дзесяць – дзясяты, сем – сямнаццаць, восем – васьмнаццаць*.

У іншых ненаціскных складах *е* захоўваецца:

безупынны, векавечны, верацяно, дзевятнаццаты, дзесятковы, зеляніна, леснікі, медзведзяня, селянін, цемень.

Літара *е* ў першым складзе перад націскам *не* пераходзіць у *я*:

а) пасля заднеязычных *г, к, х*: *герой, генерал, кефір, кераміка, Германія, Херсон, Аргенціна*.

б) у словах іншамоўнага паходжання: *калектыў, легенда, медаль, сезон, педаль, перон, семестр, мелодыя, метро, балерына, Еўропа, Ерэван, Еўфрат, Палесціна*.

У даўно запазычаных словах *е* перайшло ў *я*: *дзяжурны, каляндар, янот, яфрэйтэр, ялейны*.

Нязменна пішацца каранёвае *я*: *свята – святкаваць, цяжкі – цяжкаваты, мяккі – мяккаваты, месяц, завязь, лямантаваць, сувязь, пояс, Прыпяць, памяць, цягнікі, тысяча, выгляд, ядавіты, языкаты*.

Ад слоў з каранёвым *е(я)* неабходна адрозніваць словы, дзе ў корані пішацца *і*: *вільгаць – вільготны, світ – свіснуць, свіцець, світаць; сівы, сівізна, пасівеў; сірата, сірочы, хвіліна, мілагучны і інш.*

У некаторых каранях адбываецца чаргаванне *е – і*: *цвет – цвісці, усмешка – усміхацца, кветка – квітнець, памерці – памірае, ветлівы – вітацца, блеск (бляск) – бліскавіца, слепнуць (асляпіць) – сліпучы*.

У прыназоўніку *без* і часціцы *не* літара *е* пішацца нязменна: *не ведаў, не быць, не хацеў, не чытаць, без канца, без*

сору. Калі ж *не* і *без* становяцца прыстаўкамі, яны падпарадкоўваюцца агульным правілам: *няёмка, нязначны, непрыхільны, бязмежны, бязлюдны, бездапаможны*.

Практыкаванне 3. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары.

С...л...нін, с...л...не, П...трусь, П...трусёва, ц...гнікі, св...тлаваты, з...л...ніна, з...л...нь, з...лёны, з...л...наваты, вец...р, вец...рок, удал...чыні, дал...чынь, п...счаны, ал...горыя, л...снічоўка, св...тканне, дз...вяты, дроб...зь, л...генда, нам...ло, с...мнаццаць, б...зыменны, б...скрыўдны, б...з стомы, верас...нь, м...тал, сл...ды, высв...тліць, ц...пер, сн...гавыя, сн...гі, зам...ць, б...скрайні, пал...жаць, выгл...д, з...мляны, з...млянка, з...млепрацоўчы, сп...такль, вас...мнаццаць, пам...ць, н...навісць, н...навідзецц, сів...р, л...цець, л...туценне, заб...сп...чэнне, в...с...лосць, м...ханік, н...лёгка, н...мог, н...вялікі, б...спамылковы, б...спраўны, б...з слоў, сцв...рджэнне, ув...рцюра, кац...лок, з...зюля, м...дальён, в...сnavы, в...сенні, м...цежнік, пас...велы, прып...чак, нап...рэдадні, аб...ліск, п...лёстак, пасл...заўтра, зв...льгатнелы, ...ўрапейскі, л...чыць (хворага), жн...ярка, п...йжаж, абм...рканне, абм...ркоўваць, п...раезд, ба...злівец, с...ржант, прал...скатаць, м...лагучны, г...рой, нал...цець, г...рбарый, аб...сславіць, б...з адраса, гал...рэя, тыс...ча, зн...вага, зн...важаць, ц...жквата, сн...гапад, б...смерце, хв...ліна.

§ 3. Некаторыя асаблівасці правапісу галосных у складаных словах

Правапіс злучальных галосных падпарадкоўваецца агульнаму правілу (гл. § 1, 2): *часопіс, землякоп, жывёлагадоўля, зернесушылка*.

Напісанне *о, а* ў першай частцы складаных слоў залежыць ад месца націску ў другой частцы: калі націск падае на першы склад другой часткі – у першай частцы пішам *а*, не на першы –

пішам *о*: *разнастайны, дабрабыт; рознакаляровы, добрасумленны.*

Часткі *што-*, *слова-*, *свое-*, *дзевяноста-*, *фота-*, *мота-*, *радыё-* пішуцца нязменна: *штодзень, штомесяц, своечасова, дзевяностагоддзе, фотахроніка, фотасалон* (але: *фатаграфія*), *мотагонкі, мотакрос* (але: *матацыкл*), *радыёстанцыя, радыёхваля.*

Калі першай часткай складаных словах з’яўляецца лічэбнік сто, ён набывае форму роднага склону *ста-*: *стагоддзе, стагадовы, стаметроўка, стаградусны, старублёвы.*

Частка *поў-* пішацца толькі ў словах *поўдзень, поўнач*, у астатніх – частка *паў-* (у адно слова з другой часткай): *паўметра, паўтоны, паўмесяца.* Праз злучок *паў-* пішацца толькі з уласнымі назоўнікамі: *паў-Беларусі, паў-Еўропы.*

Практыкаванне 4. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары. Раствлумачце правапіс.

Р...знакаляровы, р...знагалосы, р...знавіднасць, д...брабыт, д...браякасны, п...ліклініка, п...літэхнічны, св...еасаблівы, ст...галосы, шт...лета, п...ўдзень, ч...рнабровы, ч...рнабароды, шыр...каплечы, шыр...каэкранны, п...ўнапраўны, мн...галоюдны, р...дкалессе, Н...ваполацк, м...вазнаўчы, в...льналюбівы, н...вагодні, рады...завод, м...таспорт, рады...аматар, ст...годдзе, ф...такопія, ф...таапарат, земл...роб, зерн...сушылка, сін...вокі, ільн...завод, шкл...валакно.

Практыкаванне 5. Ад наступных спалучэнняў слоў утварыце складаныя словы і запішыце іх. Раствлумачце правапіс галосных.

У з о р. *Чорныя вочы – чарнавокі.*

Светлыя валасы, розны колер, высокі ўраджай, добрая якасць, розныя галасы, чорныя бровы, чорная барада, сель-

ская гаспадарка, востры верх, зямлю капаць, сена касіць, доўга чакаць, сто год, роўныя правы, здабываць вугаль, тры паверхі, шмат год, змяніць словы.

§ 4. Правапіс *і, ы, й* пасля прыставак

Пасля прыстаўкі, якая канчаецца на зычную, на месцы *і* пішацца *ы*: *ісці – падысці, іграць – сыграць, ідэя – безыдэйны, іміа – абымыць, спадылба, спадыспаду.* Аднак галосная *і* захоўваецца пасля прыставак *між-*, *звыш-*, *пан-*, *контр-*, *суб-*, *дэз-*: *міжінстытуцкі, звышімклівы, панісламізм, контрідра, субінспектар, дэзінфармацыя.*

Калі прыстаўка канчаецца на галосную, то пасля яе на месцы *і* пішацца *й*: *прыйсці, выйсці, выйграць, аднайменны, перайменаваць.* Але *і* захоўваецца, калі ўтварае склад: *заікацца, пераігрываць, заінтрыгаваць, аб’інець, саіскальнік, заіскрыцца.*

Практыкаванне 6. Спішыце і ўстаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Ня...начай, непры...мальны, пад...дзеш, пры...дзе, с...сці, раз...граць, аб...сці, без...менны, за...скрыцца, без...ніцыятыўны, за...сці, пры...маць, пад...ду, непры...манне, па...менна, пера...маць, пра...граваць, пры...шоў, за...грыванне, за...кнуцца, ад...мчаць, аб...ду, дэз...нфіцыраваць, аб...лгаць, раз...грацца, раз...сціся, вы...шаў, пры...дуць, пра...гравальнік, па...граць, аб...мшэлы, за...нець, пера...начыць, пра...снаваць, за...канне, ад...сці, дэз...нфекцыя, за...нелае, за...граць, пра...нфармаваць, пера...грыванне.

§ 5. Правапіс *у, ў*

У (складовае) пішацца:

а) у пачатку сказа, пасля зычнай або знака прыпынку: *Уночы ішоў дождж. Ішоў Навум у школу. Зайшоўшы ў кнігарню, убачыў сябра;*

§ 6. Перапіс падоўжаных зычных

б) у пачатку ўласных назваў: *Тамара Уладзіміраўна, ва Украіне, Валеры Урублеўскі;*

в) у запазычаных словах, якія заканчваюцца на **-ум, -ус:** *прэзідыум, кансіліум, соцыум, радыус, страус, соус, натарыус* і вытворных ад іх;

г) у словах з націскным **у:** *аул, баул, аукаць, трыумф, Брэсцкая унія, каля урны, прыгожыя унты;*

д) на канцы запазычаных слоў не пад націскам: *фрау, Шоу, Ландау, Цеміртау, ток-шоу, ноу-хау, чау-чау.*

Ў (нескладовае) пішацца:

а) пасля галосных у пачатку, сярэдзіне і на канцы слова: *на ўсю моц, пайсці ў лес, настаўнік;*

б) пасля галосных ў пачатку і сярэдзіне іншамоўных слоў, калі **у** не ўтварае склада: *ва ўніверсітэце, каля ўніверсама, пасля ўрагану, здаць ва ўтыль, гэтая ўтонія, аўдыторыя, паўза, лаўрэат, аўкцыён, раўнд, фаўна, саўна, клоўн, шоўмен, ноўтбук, раўт; але: траур.*

Злучок і двукоссе не з'яўляюцца знакамі прыпынку, таму не ўплываюць на напісанне **ў:** *жанчына-ўрач, калгас «Перамога» ўзнагародзілі.*

Практыкаванне 7. Спішыце, скараціце, дзе трэба, **у.**

Воук, соус, ва Узбекістане, пауза, акварыум, ля універмага, пауднёва-усходні, рака Уса, трыумф, па-ударнаму, шлагбаум, лаурэат, педагогічны ўніверсітэт, пры князю Усяславе, працаваў у рэдакцыі, рэпертуар, на узлессі, аўтамат, стаялі у пяці кроках, выпукла-увагнуты, няудача, гуляў у садзе, расце у лесе, дыназаур, бавоуна, індывідуум, аўторак, есаул, зачасна, доуга, манеур, страус, двоеуладдзе, апоудзень, шэдэур, вакуум, гладыёлус, каунер, рытуал, аўтар, агрэсіўны, баул, няуважлівы, лауры, накаут, ва ўніверсітэце, радаснае «ура», зноу успомніўся, Вольга Уладзіславаўна, пауз бераг ракі Усы, з'ява ўнікальная, пауночна-усходняя ускраіна, у «Выбраныя творы» увайшлі.

Зычныя **з, ж, л, н, с, ч, ц, ш** паміж галоснымі **пры падоўжаным вымаўленні** на пісьме перадаюцца падваеннем адпаведных літар: *палоззе, збожжа, соллю, насенне, калоссе, ноччу, жыццё, мышшу.* Параўнайце: *каменне – камяні, праменне – прамяні.*

Падаўжэнне [дз'] на пісьме абазначаецца як **ддз:** *суддзя, разводдзе.*

Падаўжэнне зычных не адбываецца:

а) у словах *Ілья, Ульяна, Касьян* і вытворных ад іх, а таксама ва ўтварэннях ад слова *ліць:* *Ільчоўка, Ульянаўск, Касьянавіч, лье, льецца, разалью;*

б) у словах іншамоўнага паходжання: *група, калектыў, асістэнт, тона.* Выключэнне складаюць словы: *ванна, манна, бонна, панна, Мекка, мецца, дурра, донна, Сюзанна, Мадонна, Ганна, Жанна.*

Ад падаўжэння неабходна адрозніваць падваенне аднолькавых зычных на стыку марфем (прыстаўкі і кораня або кораня і суфікса), якое перадаецца падвоеным напісаннем: *адданы, бяспрашны, расстацца, асенні, каменны.*

Выключэнне: *расада, расол, расольнік, ростань, расаднік* (месца вырошчвання расады) і вытворныя ад іх.

Практыкаванне 8. Раствлумачце падвоенае напісанне літар у адных выпадках і адсутнасць яго ў другіх.

Аблічча, левабярэжжа, паўстанне, калоссе, каласы, пяцігоддзе, запечча, лісце, багацце, мяцеліца, усміхаецца, масаж, мяжа, узмежжа, шчасце, налью, ладдзя, вараннё, вяселле, цяжкасцю, калона, гама, зарэчча, разводдзе, Ільін, мышшу, свежасцю, масіў, Аксіння, Наталля, пералью, пяццю.

Практыкаванне 9. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону.

Мыш, ноч, цемрадзь, свежасць, радасць, маладосць, лень, гразь, далонь, сувязь, соль, мазь, гусь, моць, папараць, бандэ-роль, плынь, заповедзь, смерць.

§ 7. Правапіс спалучэнняў зычных

У беларускай мове няма невымоўных зычных («непроизносимых согласных»). Спалучэнні зычных пішуцца так, як вымаўляюцца:

1. У асобных словах адбылося спрашчэнне груп зычных: гістарычныя спалучэнні *здн, згн, стн, скн, стл, рдн, рдц* вымаўляюцца і пішуцца як *зн, сн, сл, рн, рц*: *празны, позна, бразнуць, свіснуць, абласны, посны, капусны*, кантрасны, *кампусны, фарпусны, жаласлівы, няўрымслівы, помслівы, міласэрны, сэраца*.

2. У спалучэнні [дт] на канцы іншамоўных слоў зычны [д] не вымаўляецца і на пісьме не перадаецца: *Кранітат, Брант, Рэмбрант, Шміт, фарітат*.

3. Спалучэнні *ск, ст, сц* [с'ц'] на канцы кораня слова могуць чаргавацца з *шч*, што і перадаецца на пісьме: *воск – ваішчыць, густы – гушчар, хрысціць – хрышчоны; але: пясчанка, пясчаны, супясчанік, брусчатка*.

Спалучэнні [сч], [сшч] вымаўляюцца адпаведна як [шч] і [шшч], а на пісьме абазначаюцца літарамі *сч* і *сшч*: *расчоска, расчачіць* (кручкі), *расшчачіць* (на дзве часткі). Выключэнне: *шчасце, рошчына, ушчуваць, нішчымны, пшчота, ушчэнт* і вытворныя ад іх.

Практыкаванне 10. Запішыце словы па-беларуску, растлумачце напісанне спалучэнняў зычных.

Радостный, расстилаться, почетный, капустный, солнце, счастливый, Рембрандт, устный, поздно, областной, безвыездно, скоростной, свистнул, шестнадцать, жалостный, кон-

трастный, расщепленный, рассадить, Брандт, расслоиться, незаконие, форштадт.

§ 8. Правапіс мяккага знака і апострафа

Мяккі знак бывае *змякчальны* і *раздзяляльны*. Змякчальны мяккі знак ужываецца для абазначэння на пісьме мяккасці папярэдняга зычнага, а раздзяляльны мяккі знак, як і апостраф, паказвае на раздзельнае вымаўленне зычнага з наступным галосным.

Змякчальны мяккі знак пішацца пасля мяккіх зычных *з, л, н, с, дз, ц*:

а) на канцы слова: *мазь, соль, зелень, лось, мядзведзь, радасць*;

б) у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным: *пісьмо, дзядзька, бацька*;

в) у сярэдзіне слова паміж двума мяккімі зычнымі, калі пры змяненні слова другі зычны становіцца цвёрдым, а першы застаецца мяккім: *васьмі – восьмы, пісьменнік – пісьмо, канькі – канькоў, дзьме – дзьмуць, цьмяны – цьма*;

г) пасля мяккага [л] перад любым зычным (цвёрдым або мяккім), акрамя [л']: *гульня, пальцы, столькі, вельмі. Але: вяселле, ралля, галлё, гуллівы*.

Практыкаванне 11. Растлумачце напісанне мяккага знака ў словах.

Эмульсія, рэдзька, фальш, разьба, перабольшванне, яблынька, хрэсьбіны, хадзьба, з'яднаць, фільтр, просьба, разьбяр, пісьменнасць, дзядзька, бацькі, носьбіт, дзьмухавец, заповедзь, разняць, вазьмі, смерць, толькі, надзьмуты, здольнасць.

Мяккі знак пішацца ў некаторых граматычных формах:

Граматычныя формы	Калі пішацца	Прыклады
У назоўніках: а) творнага склону множнага ліку б) перад суфіксам -чык-	перад канчаткам -мі калі слова без гэтага суфікса заканчваецца на -нь	<i>дзецьмі, слязьмі, людзьмі</i> <i>камень – каменьчык, струмень – струменьчык</i>
У прыметніках: а) перад суфіксам -ск- б) у суфіксах -аньк-, -еньк-, -эньк-	калі гэтыя прыметнікі ўтвораны ад назваў месяцаў на -нь і слова восень заўсёды	<i>ліпень – ліпеньскі, чэрвень – чэрвеньскі, восень – восеньскі</i> <i>прыгожанькі, светленькі, старэнькі</i>
У дзеясловах загодна ладу: а) 1-й асобы множнага ліку б) 2-й асобы множнага ліку	перад канчаткам -ма перад канчаткам -це , а таксама перад -ся	<i>кіньма, станьма сядзьма</i> <i>кіньце, станьце, сядзьце агледзься, намылься</i>

Мяккі знак **пішацца**:

- а) у складаных лічэбніках *пяцьдзсят, шэсцьдзсят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот*;
 б) у прыслоўі *ледзьве* (як і ў слове *ледзь*);
 в) у часціцы **-сьці** ў займенніках і прыслоўях: *хтосьці, штосьці, якісьці, дзесьці, кудысьці*.

Мяккі знак **не пішацца**:

- а) паміж падоўжанымі зычнымі: *жыццё, насенне, палоззе, калоссе*;
 б) перад мяккім [в']: *цвёрда, дзверы, чацвёрты, мядзведзь* (**але**: *ледзьве*);
 в) у словах *меншы (мени), іншы*. **Але**: *большы (больш)*;

г) на канцы слова пасля літар **б, п, м, ф**: *голуб, стэп, сем, верф*.

Дзінькнуць і дзынкнуць, крыльца і крышца

Практыкаванне 12. Спішыце, дзе трэба, устаўце мяккі знак.

Ціхен...кі, ціхен...ка, увас...мярых, мен...шы, дзес...ці, творчас...ць, прайс...ці, снежан...скі, шэсц...сот, чэрвен...скі, разан...скі, чамус...ці, соцен...ка, дз...веры, ледз...ве, с...мешны, людз...мі, сядз...це, лёген...ка, ліпен...скі, аген...чык, чац...вёрты, фантан...чык, дзевяц...сот, стан...це, дзец...мі, кудыс...ці, радас...ці, час...цей, будз...це, дз...ве, студзен...скі, здарэн...не, здол...нас...ць, камус...ці, астрахан...скі.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных **з, л, н, с, дз, ц** перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**:

а) у словах іншамоўнага паходжання: *Лавуазье, дасье, мільён, мільярд, трыльён, Сеньі, канферансье, мадзьяр, парцьеры*;

Булён, нюанс

б) ва ўласных імёнах, утвораных ад імёнаў на **-ій**, перад суфіксальным **-еў-** (**-ев-**): *Васільеў, Васільевіч, Вітальевіч, Генадзьевіч*;

в) у словах Ілья, Касьян, Ульяна і вытворных ад іх, а таксама ва ўтварэннях ад слова ліць: *Ільінічна, Касьянавіч, Ульянаў, лье, разалье, льеца, налью, пералье*.

Апостраф пішацца перад галоснымі **е, ё, ю, я** і націскным **і**:

а) пасля прыставак (у тым ліку і іншамоўных) на зычны: *аб'явіць, пад'езд, аб'інець, аб'ём, раз'юшаны, аб'ект, ад'ютант, кан'юнктура*;

б) у сярэдзіне слоў пасля зычных, акрамя *з, л, н, с, дз, ц*: *інтэрв'ю, куп'істы, п'юць, сям'я, В'етнам, Пракоф'еў, б'еўца, вераб'і, надвор'е*;

в) у складаных словах пасля *двух-, трох-, чатырох-, шмат-*: *двух'ярусны, трох'ярусны, шмат'ёмісты*.

Заўвага. Пасля *ў* (нескладовага) апостраф не пішацца: *зда-роўе, салаўі, шчаўе*.

Практыкаванне 13. Запішыце словы па-беларуску і растлумачце іх правапіс.

Миллион, мышь, отрежьте, объездить, Соловьев, триллион, курьезный, трехъярусный, здоровье, объективный, серьезный, батальон, пьеса, подъезд, объездной, компьютер, шампиньон, соловьи, сеньор, рельеф, объем, ателье, объявление, налью, Мольер, твердый, зверь, ночь, щелочь, несешь, нянчить, меньше, субъективный, курьер, пьеса, пиявка, Геннадьевич, семьянин, взморье.

§ 9. Правапіс некаторых прыставак

1. Прыстаўкі *аб-, ад-, над-, пад-, перад-* пішуцца нязменна і перад літарамі, якія абазначаюць звонкія зычныя, і перад літарамі, якія абазначаюць глухія зычныя: *падняць, падказаць, адрэзаць, адкапаць, абгаварыць, абхадзіць, надламіць*. На стыку прыстаўкі і кораня зычныя *б, д* могуць падвойвацца: *аббегчы, аддаць*.

2. Калі корань слова пачынаецца збегам зычных, пасля прыставак на зычны паяўляецца беглы гук [а]: *падабраць, разаслаць, абагнаць, надарваць, адагрэць, сабраць, саскочыць, сагнуць*.

Заўвага. *Пада-, раза-, аба-, са-, нада-, ада-* – фанетычныя варыянты прыставак *пад-, раз-, аб-, с-, над-, ад-*.

3. Прыстаўкі, якія заканчваюцца на *з-, с-*, пішуцца так, як чуюцца: перад звонкімі – *з* (*зможса, узнесці, раздаць*), перад глухімі – *с* (*счарнець, ускочыць, бяшумны*).

На стыку прыстаўкі і кораня зычны *з* або *с* можа падвойвацца: *бяззбройны, бяспрэчны, расейваць, раззлавацца*. У некаторых словах адбылося зліццё гукаў на стыку прыстаўкі і кораня; у такім выпадку пішацца адна літара *с*: *расада, расаднік, расадны; расол, расольнік, расольны; ростань*.

Калі прыстаўка заканчваецца на *с*, а корань пачынаецца з *ч*, спалучэнне *сч* на пісьме перадаецца нязменна: *расчыніць, расчэпіць* (кручкі), *усчынаць, счышчаць, счэпіць, бесчалавечна, расчышчаць, счарніць*. Ад такіх слоў трэба адрозніваць словы, у якіх корань пачынаецца спалучэннем *шч*: *расшчэпіць* (палена), *прышчэпіць, расшчодрыцца, абшчэпіць, сашчэпіць*.

Заўвага. У словах *шчасце, шчаслівы, рошчына, нашчадак, нішчымны, нішчымніца* гістарычна замацавалася фанетычнае напісанне *шч*.

4. Пішуцца нязменна запазычаныя прыстаўкі *анты-, дэ-, рэ-, ультра-* і інш.: *антываенны, антымільтарысцкі, дэмабілізацыя, рэканструкцыя, ультралевы*.

Практыкаванне 14. Утварыце з дапамогай прыставак словы. Запішыце і растлумачце правапіс прыставак.

У з о р. *Дапамога – бездапаможны*.

Без- (*бяз-, бес-, бяс-*): край, надзея, абарона, імя, месяц, памылка, поспех, крыўда, снег, шум;

з- (*за-, с-, са-*): пытацца, вадзіць, рэзаць, сушыць, браць, гнаць, бегчы, скрабці, ставіць, жаць, касіць, дзівіцца, грузіць, кінуць, пісаць;

раз- (*рас-, раза-*): пускаць, весці, слаць, пілаваць, плесці, грэць, гнуць, кідаць, ганяць, капаць, казаць, ламаць.

Практыкаванне 15. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары. Растворыце правапіс прыставак.

1. З у...лесся, з пасекі, несла смалой-жывіцай і ра...сцеленым па сіўцы лёнам. 2. Я ляжаў і глядзеў у бя...донны, бя...межны блакіт неба. 3. Ра...пагоджвалася, вецер раз...гнаў хмары, праз іх прасвечваліся дзе-нідзе зоры. 4. Завішнюк у...помніў Жэньку. Вясёлюю, з ра...сыпанымі па плячах валасамі. 5. Грозны і бя...мерны акіянскі гул. 6. Ты заўсёды нам сніўся, бя...крайні сусвет. 7. Зялёны луг, як скінуць вокам, абрусам пышным і шырокім абапал Нёмна ра...сцілаўся. 8. Так у бя...смерце, з веку ў век, ідзе рабочы чалавек. 9. І золкі золак на Пцічы мяне туды заўсёды кліча, дзе ра...цвітаюць касачы. 10. Апошні раз ра...ступіўся лес, і перад вачамі настаўніка ра...крылася шырокая круглая палянка, вясёлая і прыветная. 11. Першы трактар наш выходзіў на бя...концае бя...межжа і на полі нішчыў межы. 12. І па нейкай тут прычыне, нібы ў...плыўшы з глыбіні, сон у...помніўся дзяўчыне. 13. Промні, як блішчастыя іголки, ра...сыпае сонца па зямлі. 14. Пажоўклы мох бя...шумна п'е ваду. 15. Са смерцю бацькі ад усіх нас, яго дзяцей, адышло нешта вельмі дарагое, адышло бе...зваротна. 16. Дзверы гасцініцы раптам ра...чыніліся – перада мною стаяў знаёмы мне змалку высокі, трохі с...гнуты гадамі чалавек. 17. Люблю ўсе колеры жыцця: калі ў...міхаецца дзіця, калі, як маладосці сны, прыходзяць галасы вясны. 18. Паходная песня з акапа ў...тавала, вяла на вышыні па вёрстах крутых. 19. Між снегам і сонцам полем бя...концым насустрач ветру дзяўчына ідзе.

§ 10. Правапіс галосных у некаторых суфіксах

10.1. У суфіксах назоўнікаў:

а) калі пры скланенні назоўніка галосная ў суфіксе выпадае, то пішацца **-ак-**, калі не выпадае, – **-ык-** (**-чык-**), **-ік-** (**-нік-**): *замочак* – *замочка*, *лужочак* – *лужочка*; *ключык* – *ключыка*, *домік* – *доміка*;

б) **-ічк-** (**-ычк-**) пішацца ў назоўніках, утвораных ад слоў на **-іц-а** (**-ыц-а**): *паліца* – *палічка*, *сястрыца* – *сястрычка*.

У астатніх выпадках пішацца **-ечк-**, (**-ачк-**): *дзядзька* – *дзядзечка*, *Маня* – *Манечка*, *Коля* – *Колечка*, *кошка* – *кошачка*.

Практыкаванне 16. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары, абазначце суфіксы.

Кніж...чка, нож...к, руч...чка, матылёч...к, бабул...чка, Ван...чка, дубоч...к, стажоч...к, рукав...чка, Валодз...чка, звач...к, вяргін...чка, Саш...чка, стуж...чка, зайч...к, Наташ...чка, трав...чка, вожыч...к, гузіч...к, узгорач...к, Тон...чка.

10.2. У суфіксах прыналежных прыметнікаў:

у суфіксах **-еў-**, **-аў-**, **-оў-**, **-ёў-** пішуцца літары *е*, *а*, *о*, *ё* ў адпаведнасці з правіламі правапісу галосных (гл. § 1): *дзядулеў*, *татулеў*, *Антосеў*, *Пецеў*, *братаў*, *мужаў*, *Рыгораў*, *Тамашоў*, *Васілёў*.

Практыкаванне 17. Растворыце правапіс ненаціскных галосных у суфіксах.

Аляксееў, Ігнасеў, Міцева, Пецевы, князевы, Андрэевых, мядзведзеў, баброў, цесцеў, героеў, сланоў, Базылёў, Коласаў.

10.3. У суфіксах дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў:

а) суфіксальныя **у**, **ю** пішуцца ў дзеепрыметніках і дзеепрыслоўях, утвораных ад асноў дзеясловаў І спражэння¹: *пішуць* – *пішучая*, *цягнуць* – *цягнучы*, *лапочуць* – *лапочучы*, *рашаюць* – *рашаючая*, *пазычаюць* – *пазычаючы*; **а**, **я** – у дзеепрыметніках і дзеепрыслоўях, утвораных ад асноў дзеясловаў II спражэння: *гавораць* – *гаворачая*, *бачаць* – *бачачы*, *узыходзяць* – *узыходзячая*, *гоняць* – *гонячы*;

¹ Дзеясловы I спражэння ў форме 3-ай асобы множнага ліку маюць канчатак **-уць** (**-юць**): *пішуць*, *мыюць*; II спражэння – **-аць** (**-яць**): *гавораць*, *робяць*.

б) дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага стану з суфіксам **-н-**, якія ўтвараюцца ад асноў інфінітыва на **а, я**, захоўваюць гэтыя галосныя ва ўсіх формах: *паказаць – паказаны, засеяць – засеяны, развезць – развезены*.

Ва ўсіх астатніх выпадках пішацца **-ен-**²: *купіць – куплены білет*.

Практыкаванне 18. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары. Складзіце сказы з 4 словазлучэннямі (на выбар).

Акрыл...ны перамогай, праве...ная грэчка, закле...нае акно, запавол...ная хада, мурав...ны склеп, падкле...ны ліст, пасе...нае жыта, перагародж...ная сцежка, заспако...ны чалавек, занядб...ны сад, разліне...ны сшытак, разве...ныя мары, расшчэпл...нае дрэва, накормл...ны кот, устрывож...ны звер, напо...ны водарам.

Практыкаванне 19. Ад дадзеных словазлучэнняў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні «назоўнік + дзеепрыметнік», запішыце іх. Раствлумачце напісанне суфіксаў дзеепрыметнікаў.

У з о р. *Прачытаць (кніга) – прачытаная кніга, прывезці (дровы) – прывезеныя дровы*.

Дагледзець (*сад*), загаіць (*рана*), вызваліць (*зямля*), схіліць (*галіны*), сказаць (*словы*), збудаваць (*дом*), асвятліць (*горад*), пачарнець (*пні*), пажаўцець (*лісце*), зжаць (*жыта*), збялець (*твар*), пашыць (*адзенне*), пасівець (*валасы*), выцерці (*падлога*), стаміцца (*чалавек*), сагнуць (*цвік*), раскрыць (*вокны*), пасінець (*далячынь*), заслаць (*ложак*), паваліць (*дрэва*), абудзіць (*прасторы*), звезці (*сена*).

² У суфіксах дзеепрыметнікаў пішацца толькі адна літара **н**.

Практыкаванне 20. Ад дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі, запішыце словазлучэнні, вызначце суфіксы дзеепрыслоўяў.

У з о р. *Косіць траву – косячы траву, радуюцца сустрэчы – радуючыся сустрэчы; зрабіў справу – зрабіўшы справу*³.

Пад'язджаюць да лесу, гаворыць з братам, апранае паліто, глядзяць убок, хутка ідуць, страсяюць з галін, спяваюць песні, сцэлецца нізам, дружна смяюцца, выходзіць з двара, абараняюць Радзіму, мінае нас, напрацаваліся за дзень, сустрэў сябра, раскінулі галлё, апранула паліто, разгарнуў паперку, узышлі на пагорак, дапісаў ліст.

§ 11. Правапіс галосных у некаторых канчатках

11.1. Напісанне склонавых канчаткаў назоўнікаў залежыць ад характару асновы. У месным склоне адзіночнага ліку назоўнікі 1-га і 2-га скланенняў маюць канчаткі:

е – пры цвёрдай аснове: *у краіне, на дубе, у лесе*;

і – пры мяккай аснове: *у лазні, на полі, на кані*;

ы – пры зацвярдзелай аснове: *на працы, на трактары, у шалашы*⁴.

Заўвага. Адрознівайце напісанне слоў *на дварэ* ('не ў хаце') і *на двары* ('каля будынка'): *На дварэ холадна. – На двары валяліся наколатья дровы*.

³ Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання (*нясуць – несучы, сядзець – сядзячы*), а дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад асноў прошлага часу дзеясловаў закончанага трывання (*пасадыў – пасадыўшы, сказаў – сказаўшы*).

⁴ Разглядаюцца толькі тыя канчаткі, якія могуць выклікаць цяжкасці пры напісанні дыктанта (пераказа).

Практыкаванне 21. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Жняня, душа, ружа, зямля, гара, бой, хвоя, вышыня, сцежка, акно, агонь, рой, туман, лес, калідор, дом, пакой, канец, праспект, тэлефон, верасень, цела, насенне, палец, сад, край, стол, май, кут, мароз, хлеб, каменне, песня, асфальт, старшыня, суддзя, кніга, мора.

11.2. Напісанне ненаціскных склонавых канчаткаў прыметнікаў лягчэй за ўсё праверыць па пытаннях. Прааналізуйце табліцу, дзе даюцца канчаткі прыметнікаў з мяккай асновай.

Склон	Пытанні	Прыклады
Н.	які? якая? якое?	<i>вялікі дом летняя ноч сіняе неба</i>
Р.	якога? якой?	<i>вялікага дома летняй ночы сіняга неба</i>
Д.	якому? якой?	<i>вялікаму дому летняй ночы сіняму небу</i>
Т.	якім? якой?	<i>вялікім домам летняй ноччу сінім небам</i>
М	(аб) якім? якой?	<i>(аб) вялікім доме (аб) летняй ночы (у) сінім небе</i>

Заўвага. Правапіс канчаткаў прыметнікаў у форме вінавальнага склону залежыць ад таго, да якога назоўніка ён дапаўняецца (адушаўленага ці наадушаўленага): *вялікі дом – вялікага чалавека.*

Прыметнікі множнага ліку ў назоўным склоне маюць канчаткі **-ія, -ыя** (якія?): *вялікія, летнія, прыгожыя, вясёлыя.*

Практыкаванне 22. Дапішыце канчаткі прыметнікаў.

Бесклапотн... сініцы, пах асенн... лесу, летахн... лісце, чырвон... сыраежкі, гнутк... лісічкі, трапятк... ластаўкі, малюнк... асенн... прыроды, сярэдн... росту чалавек, вясёл... агеньчыкі, стройн... сосны, шум зялён... прыбою, у сін... хустцы, доўг... ноччу, у бязмежн... небе, шчыр... душой, крытычн... розум,

ясн... надвор'е, позн... кветкай, ля цёпл... матчын... шчакі, маленьк... хвалькі, спакойн... і разважлів... чалавек.

§ 12. Правапіс прыслоўяў і спалучэнняў слоў, блізкіх да прыслоўяў

12.1. Праз злучок пішуцца прыслоўі:

а) з прыстаўкай **абы-** ці суфіксам **-небудзь**: *абы-як, абы-куды, абы-дзе; як-небудзь, куды-небудзь, дзе-небудзь;*

б) утвораныя шляхам паўтарэння таго самага слова (з прыстаўкай або без яе): *ціха-ціха, дзе-нідзе, мала-памалу, раз-пораз, ледзь-ледзь. Але: час ад часу, адзін на адзін і іншыя ўстойлівыя выразы;*

в) з прыстаўкай **па-**:

1. на **-ому, -аму, -яму, -му**: *па-старому, па-сучаснаму, па-новаму, па-летняму, па-мойму;*

2. на **-ску, -цку**, а таксама **-ы**: *па-беларуску, па-брацку, па-дзіцячы, па-воўчы, па-мядзвезжы;*

3. утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-чацвёртае.*

Прыслоўі, у якія ўваходзяць словы **што, сама, свое**, пішуцца разам: *штодзень, штоночы, штомесяц, штолета, таксама, тамсама, своечасова, своеасабліва.* (Параўн.: толькі **што**, пакуль **што**).

сям-там, там-сям, туды-сюды

12.2. Усе астатнія прыслоўі пішуцца разам: *ушчэнт, упершыню, звечара, узімку, мімаволі, направа, знізу, увачавідкі, дагэтуль, напярэдадні, неўзабаве, спрадвеку, паасобку, залетась, здаўна, навідавоку, напавер, наўздагон, неўпрыкмет, пазаўчора, спадыспаду, падыспадом, пароўну, уголас, уразнабой, урэшце, уоперак, спачатку і інш.*

Практыкаванне 23. Растлумачце напісанне прыслоўяў.

Дапамагчы па-суседску, ісці паціху, зрабіць па-мойму, глянуць спадылба, разбураны дашчэнту, заклеены крыж-накрыж, убачыць ўпершыню, па-дамашняму ўтульна, падзяліць пароўну, наадрэз адмовіць, дзе-небудзь прысесці, паглядзець уніз, падоўгу не бачыцца, разысціся па-добраму, назаўжды ўдзячны, зрабіць абы-як, час ад часу ўспамінаць, адказаць па-беларуску, глянуць налева.

12.3. Ад прыслоўяў трэба адрозніваць назоўнікі з прыназоўнікамі, якія пішуцца асобна. Назоўнікі абазначаюць прадмет, маюць пры сабе паясняльныя словы. Параўнайце:

*вярнуўся дахаты – падышлі да хаты (каго?) Петруся;
зварнулі ўбок – ішлі ў бок (чаго?) рэчкі;
сустрэліся ўдзень – у дзень (які?) асенні.*

Некаторыя спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі вельмі блізкія да прыслоўяў, аднак пішуцца асобна. Іх напісанне трэба запамніць.

	<i>разбору</i>		<i>зарэзу</i>		<i>хаду</i>		<i>налёту</i>
<i>без</i>	<i>упынку</i>	<i>да</i>	<i>ўпаду</i>	<i>на</i>	<i>ляту</i>	<i>з</i>	<i>разбегу</i>
	<i>толку</i>		<i>адвалу</i>		<i>памяць</i>		<i>ходу</i>
	<i>адзіночку</i>		<i>ў меру</i>		<i>віду</i>		
<i>у</i>	<i>абхват</i>	<i>не</i>	<i>пад сілу</i>	<i>на</i>	<i>жаль</i>		
	<i>абдымкі</i>		<i>да смеху</i>		<i>дзіва</i>		

без дай прычыны, пад вечар, усё роўна, усё адно, як след,

але: якраз

Практыкаванне 24. Спішыце, раскрываючы дужкі. Рас-тлумачце напісанне слоў разам або асобна.

I. Бегчы (*на*) уздагон, выцерці (*на*) суха, вывучыць (*на*) памяць, рабіць (*на*) новаму, ісці (*на*) ціху, (*з*) лёгку стаміцца, рабіць (*як*) след, азірацца (*раз*) параз, схапіць (*на*) ляту, (*на*) дзіцячы непасрэдна, замяло (*на*) глуха, запомніць (*на*) заўсёды, (*на*) дзіва прыгожы, (*на*) летняму цёпла, паспець (*як*) раз на вячэру, бегчы (*без*) аглядкі, ліў (*без*) перастанку, (*на*) прэдадні свята, крыкнуў (*на*) хаду, палюбіў (*з*) малку, ляжала (*у*) поперак, павярнуў (*у*) лева, бачыць (*далёка*) далёка, (*на*) мужчынску стрымана.

II. 1. Хмызняк паварочваў (*у*) бок, нават трохі кудысьці (*на*) зад. 2. Усе прыкметна спышаліся, і, як Ляўчук (*не*) узабаве заўважыў, усе (*на*) сустрач яму, некуды (*у*) бок вакзала. 8. Дым (*на*) волі папоўз (*у*) гару. 4. Выехаць (*на*) зад (*ад*) разу не ўдалося: вагон маглі прычапіць (*на*) заўтра, дый то (*над*) вечар. 5. Горы тут сыходзіліся (*у*) шчыльную. 6. (*На*) перадзе было ціха, недзе (*з*) воддаль (*на*) начному прыцішана скрыпеў драч. 7. Васіль быў чалавек (*на*) дзіва ўраўнаважаны і (*на*) вайсковаму спакойны. 8. Колькі б нам за жар-птушкаю (*у*) след ні ганяцца, а (*усе*) роўна прыблудзім (*на*) зад у сяло. 9. Мяне лёгка было зачапіць без (*дай*) прычыны. 10. (*З*) ранку неба было чыстае і яснае, яснасць стаяла доўга (*у*) дзень, але (*над*) вечар проста (*у*) вачавідкі пачыналі пухнуць хмары. 11. Зварнуўшы (*на*) бок, яна прыпыняецца (*як*) раз на той ручаіне. 12. (*У*) рэшце я (*на*) ціху абагнаў Васіля. 13. Данік заплакаў не (*у*) голас, а (*на*) мужчынску ціха.

III. (*У*) зімку рака іншая. Яе (*на*) глуха забівае снегам. Снег (*у*) сюды. У гэтым белым свеце (*многа*) многа цікавага. Зацішна ў рацэ, кожнаму звяру прытулак. Асцярожна прыходзілі (*у*) начы пажывіцца крушынай зайцы. Яны стаялі стаўпкамі, (*на*) малу грызлі кару.

Крыху (*у*) бок ад зайцавага следу лёг чоткі роўны след: лапа за лапу. Гэта (*на*) ціху падкрадвалася лісіца. Вось тут яна (*да*) волі доўга чакала, пакуль заяц (*не*) асцярожна падыдзе бліжэй.

(*Так*) сама мышыная сцежка дробных слядкоў (*на*) цянькі прашыла раку ад берага да берага. А (*з*) боку гэтага следу – двайны след: тхор імкнуўся след (*у*) след за мышшу.

(На) пераходзе глыбокі грузны след воўка. Ён меў на ўвазе ўсіх (ад) разу: і ліс, і зайцоў, і, магчыма, меркаваў падысці рэчышчам пад ферму, (ад) куль (без) перастанку даносіцца бляяне ягнят.

Цікава (што) дзень назіраць за прыродай.

Паводле Э. Самуйлёнка

§ 13. Правапіс складаных слоў

13.1. Складаныя назоўнікі пішуцца разам:

а) са злучальнай галоснай: *жывёлагадоўля, краявід, летаніс, новабудоўля;*

б) з першай іншамоўнай часткай тыпу: *аэраклуб, аўтабаза, мікраклімат, метэазводка, фотахроніка, мотакрос* і г. д.;

(фатаграфія, матацыкл)

в) агульныя назоўнікі з *паў-* (*поў-*): *паўяблыка, паўгорада, поўдзень;*

г) утвораныя ад лічэбніка з назоўнікам: *шасцідзёнка, чатырохкутнік;* а таксама з першай часткай *многа-, шмат-, мала-*: *малавядомы, шматбаковы;*

д) складанаскарочаныя словы: *педінстытут, медроботнік.*

Складаныя назоўнікі пішуцца праз злучок:

а) без злучальнай галоснай: *сосны-прыгажуні, дом-музей, школа-інтэрнат, тэлефон-аўтамаат;*

б) назвы палітычных партый і іх прыхільнікаў: *сацыял-дэмакратыя, сацыял-рэвалюцыянер;*

в) уласныя назоўнікі з *паў-*: *паў-Беларусі, паў-Еўропы;*

г) некаторыя састаўныя ўласныя назоўнікі: *Дунін-Марцінкевіч, Буда-Кашалёва, Давыд-Гарадок. Але: Наваполацк, Навагрудак.*

Практыкаванне 25. Растлумачце правапіс назоўнікаў. Звярніце ўвагу на напісанне выдзеленых літар.

Ахвярапрынашэнне, мангола-татары, пісьменнік-прапаведнік, трохкутнік, проціпастаўленне, далягляды, добраахвотнік, чырвонаармеец, Алма-Ата, ваеннапалонны, мікрараён, паў-краіны, сацыял-рэфармізм, дубы-веліканы, фотакарэспандэнт, Салтыкоў-Шчадрын, паўгода, плашч-палатка, Неміровіч-Данчанка, медсанбат, папараць-кветка, санінструктар, вадасховішча, сцежкі-дарожкі, нацыянал-сацыялізм, васьміграннік, паў-Мінска.

13.2. Разам пішуцца складаныя прыметнікі:

а) утвораныя ад складаных назоўнікаў, што пішуцца разам: *наваполацкі, параходны, салігорскі, летанісны;*

б) утвораныя са словазлучэнняў:

«назоўнік + прыметнік» – *сельскагаспадарчы* (сельская гаспадарка), *правабярэжны* (правы бераг); *паўночнаславянскі* (паўночныя славяне);

«назоўнік + лічэбнік»: *трохгадовы* (тры гады), *двухпаверховы* (два паверхі), *аднагодкі* (адзін год);

«назоўнік + займеннік»: *іншамоўны* (іншая мова).

13.3. Праз злучок пішуцца складаныя прыметнікі:

а) утвораныя ад складаных назоўнікаў, што пішуцца праз злучок: *сацыял-дэмакратычны, давид-гарадоцкі, буда-кашалёўскі;*

б) утвораныя ад двух і трох раўнапраўных прыметнікаў (можна ўставіць злучнік *і*): *беларуска-рускі слоўнік* (беларускі і рускі), *грамадска-палітычная дзейнасць* (грамадская і палітычная), *кісла-салодкі яблык* (кіслы і салодкі);

в) якія абазначаюць колер: *светла-блакітны, чорна-сіні;*

г) словы *паўночна-заходні, паўднёва-заходні, паўночна-ўсходні, паўднёва-ўсходні.*

Заўвага. Усе астатнія прыметнікі, якая ўтвораны з дзвюх ці больш асноў і не падыходзяць ні пад адно з прыведзеных

правіл, пішуцца праз злучок, напрылад: *люстрана-гладкая рака, сліпуча-белыя аблогі*.

Заходне-Сібірская нізіна, Усходне-Еўрапейская раўніна

Ад прыметнікаў, у склад якіх уваходзіць прыслоўе, трэба адрозніваць словазлучэнні прыслоўяў і прыметнікаў (дзеяпрыметнікаў), якія пішуцца асобна:

<i>дробнабуржуазная газета</i> (дробная буржуазія)	<i>дробна паколатыя дровы</i> (паколатыя (як?) дробна)
<i>гладкаствольное ружжо</i> (гладкі ствол)	<i>гладка паголены твар</i> (паголены (як?) гладка)

13.4. Часам сінонімы-дзеясловы ўтвараюць асобныя складаныя словы і пішуцца праз злучок: *жыў-быў, паіць-карміць, думаць-гадаць*. Іх трэба адрозніваць ад аднародных выказнікаў, паміж якімі ставіцца коска. Напісанне такіх слоў перадаецца інтанацыяй. Параўнайце:

Лаза зялёная жаліцца-шуміць. – *Лаза зялёная жаліцца, шуміць.*
Бацькі яго пояць-кормяць. – *Бацькі яго пояць, кормяць.*

Практыкаванне 26. Спішыце, раскрыйце дужкі.

(*Дзесяці*) павярховы, (*глыбока*) даследаваны, (*цёмна*) шэры, (*грунтоўна*) прадуманы, (*паўночна*) заходні, (*маркотна*) журботны, (*мала*) вядомы, (*часова*) прызначаны, (*бела*) грывы, (*цёмна*) русы, (*адмыслова*) зробленыя, (*чыста*) вымыты, (*паўднёва*) усходні, (*штучна*) утвораны, (*літаратурна*) мастацкі, (*бледна*) жоўты, (*руса*) валосы, (*смугла*) твары, (*прыгожса*) аформлены, (*фізіка*) матэматычны, (*глыбока*) паважаны, (*асабліва*) прыгожы, (*ружжавата*) чырвоны, (*прыцыпова*) новы падыход, (*урачыста*) узнёслы тон, (*шмат*) баковы дагавор, (*рана*) узаранае поле, (*спрадвечна*) беларускія словы, (*паўднёва*) славянскія народы, (*глуха*) нямы чалавек, (*агульна*) народная задача, (*сардэчна*)

сасудзістыя захворванні, (*горка*) салёная вада, (*цёмна*) бэзавы колер, (*празрыста*) сіняе неба, (*века*) помныя дні, (*ярка*) рыжы хвост, (*заходне*) еўрапейскі, (*усходне*) славянскі.

§ 14. Ужыванне і правапіс часціц *не, ні*

14.1. Ужыванне часціц *не, ні*

Значэнне часціцы <i>не</i>	Калі ўжываецца	Прыклады
Адмаўленне	Калі знаходзіцца пры выказніку	1. <i>З касою пагоды не чакаюць.</i> 2. <i>Служба не дружба.</i> 3. <i>Гэта не чорны колер.</i>
Сцвярджанне	Не + магчы + не + інфінітыў У рытарычных сказах*	1. <i>З усім гэтым мы не можам не пагадзіцца.</i> 2. <i>Я не мог не сказаць.</i> <i>Каму не вядома імя асветніка Францыска Скарыны?</i>

Значэнне часціцы <i>ні</i>	Калі ўжываецца	Прыклады
Узмацняе адмаўленне	Не (няма, нельга, няможна) + ні	1. <i>Нельга спыніцца ні на хвіліну.</i> 2. <i>На вуліцы ні душы</i> (маецца на ўвазе няма ні душы).
Узмацняе сцвярджанне	Што (б) ні , хто (б) ні , як (бы) ні , куды (б) ні , дзе (б) ні і інш.	1. <i>Дзе ні пойдзеш, песні кружаць роем.</i> 2. <i>Куды ні глянь – усё бялютка.</i> (Не блытайце з рытарычнымі сказамаі.)

* Рытарычнымі называюцца пыталыя сказы, якія не патрабуюць адказу. У канцы рытарычнага сказа ставіцца клічнік, пыталынік або разам пыталынік і клічнік.

Значэнне часціцы <i>ні</i>	Калі ўжываецца	Прыклады
Значэнне злучніка ў адмоўным сказе	Можна замяніць злучнікам <i>і</i>	Ні ў жыцці, ні ў людзях не зняверыўся (і ў жыцці, і ў людзях не зняверыўся).
Няўпэўненасць	Ва ўстойлівых словазлучэннях	Ні хаты ні лапаты; ні складу ні ладу (коска не ставіцца).

Адрознівайце:

не раз (многа раз, часта) – **ні разу** (ніколі),
не адзін (многія) – **ні адзін** (ніхто).

Прааналізуйце: **ні адзін** не ведаў – **не адзін** ведаў, **ні адзін** не прыйшоў – **не адзін** прыйшоў, **ні разу** не бачыў – **не раз** бачыў, **ні разу** не гаварыў – **не раз** гаварыў.

Практыкаванне 27. Раствлумачце ўжыванне часціцы **не** або **ні**.

1. Ні прабліску ў цёмным небе. 2. Не чуваць было ні ляскату машын, ні грукату матораў, ні людскіх галасоў. 3. Васіль ні разу не быў у Пінску. 4. Як тут не сказаць? 5. Міколка ляжаў ні жывы ні мёртвы. 6. Я не магу не сказаць вам праўды. 7. Сонца не відаць. 8. Ні гуку ў адказ. 9. Дзяўчына не адказала ні адным словам. 10. Без трывогі ні ў лес не пойдзеш, ні дома не паспіш. 11. Хто яго не ведае? 12. Бацькаўшчына! Колькі б мы ні хадзілі па тваіх дарогах, колькі б вёснаў ні сустракалі пад дахам тваіх нябёсаў, ніколі не здасца чэрствым твой хлеб і ніколі не будзе скупою твая рука.

14.2. Правапіс часціцы **не**

Часціца **не** пішацца разам:

а) са словамі, якія без **не** не ўжываюцца: *непагадзь, неабходна, неабсяжны, незабыўны, нездаровіца, ненавідзячы*;

б) са словамі, да якіх можна падабраць сінонім без **не**: *непрыяцель (вораг), невялікі (малы), неглыбока (мелка)*;

в) з няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *нехта, нечы; недзе, некалі*;

г) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежнага слова: *няскошаная трава, непрывезеныя дровы, непрачытаны твор*.

Часціца **не** пішацца асобна:

а) з дзясловамі і дзеепрыслоўямі: *не ведаў, не мог, не быў; не прачытаўшы, не сказаўшы, не ведаючы, не хочучы*;

б) калі ёсць супрацьпастаўленне: *не прыяцель, а проста знаёмы; не гарачая, а толькі цёплая вада; не аднолькавае, даволі разнастайнае гэтае ўлонне* (супрацьпастаўленне падразумяецца, яўна прапушчаны злучнік **а**);

в) з кароткімі дзеепрыметнікамі: *трава не скошана, дровы не прывезены, твор не прачытан*;

г) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх ёсць залежнае слова: *не скошаная (кім?) касцамі трава; не прывезеныя (калі?) своечасова дровы; (калі?) яшчэ не прачытаны твор*;

д) з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *не раней чым заўтра, не горшы за яго, не больш за кіламетр*;

г) у складзе ўзмацняльных адмоўяў **далёка не, зусім не, нікольні не**: *далёка не поўны, нікольні не горшы*.

Заўвага. Звычайна **не** пішацца асобна з адноснымі прыметнікамі, надаючы адмаўленне выражанай прымеце: *гадзіннік не залаты, мёд не ліпавы*.

не трэба, не варта, не супраць, не шкада

14.3. Правапіс часціцы **ні**

Часціца **ні** пішацца разам:

а) з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніяк, нікуды, ніколькі. Але: ні ў кога, ні з кім, ні з чым;*

б) са словамі, якія без **ні** не ўжываюцца: *нішчымны, нікчэмны, ніводны, ніводзін.*

У астатніх выпадках часціца **ні** пішацца асобна.

Заўвага. 1. Адрознівайце няпэўныя і адмоўныя прыслоўі і займеннікі. У няпэўных **не** пішацца заўсёды пад націскам, у адмоўных **ні** – заўсёды не пад націскам: *нехта – ніхто; недзе – нідзе; нечы – нічый.*

2. Прыназоўнік **нягледзячы на** трэба адрозніваць ад дзеепрыслоўя: *Нягледзячы на мароз, вучні паехалі на экскурсію. – Міхась адказаў, не гледзячы на мяне.*

Практыкаванне 28. Спішыце, раскрыйце дужкі. Замест кропак устаўце **е** або **і**, растлумачце, разам ці асобна пішуцца часціцы **не, ні** са словамі.

1. Дзе (н...) станеш, дзе (н...) глянеш, краю (н...) відаць. 2. (Н...) пробліску ў цёмным небе, (н...) зоркі. 3. Грыбы моцныя, тугія, быццам (н...) было (н...) снегу, (н...) прымаразкаў. 4. Няма над возерам (н...) ластавак, (н...) чаек. 5. Ласкавы гул збажыны (н...) змаўкаў (н...) на хвіліну. 6. Як тут (н...) расхвалявацца? 7. (Н...) дзе (н...) кога. 8. Як (н...) гне мароз, (н...) гладзіць, але (н...) чога (н...) парадзіць. 9. (Н...) хто (н...) сказаў (н...) слова. 10. І (н...) водная раслінка, (н...) водны парастак, (н...) воднае дрэўца і (н...) адна жывая істота (н...) думала ў той час пра смерць. 11. Лейтэнант, (н...) зірнуўшы (н...) на кога, выйшаў з пакоя. 12. Падарунка (н...) мог я (н...) ўзяць. 13. Дзе я толькі (н...) быў. 14. (Н...) хмурынкі цэлы месяц. 15. Усё часцей дзяцінства сніцца, дзе б у дарозе я (н...) быў. 16. Васіль даў зарок (н...) хадзіць (н...) да кога, (н...) бачыцца (н...) з кім. 17. Гародчык быў (н...) вялікі і, мабыць, зусім (н...) прыдатны (н...) для якіх іншых раслін. 18. Нейкая свая, (н...) разгаданая (н...) кім

таямніца жыла тут. 19. (Н...) спадзявана абрушылася вясна на горад яркім і шчодрым сонцам, (н...) знаяй дагэтуль ажыўленасцю гарадскіх вуліц. 20. І раптам (н...) дзе далёка, у (н...) дасяжнай глыбіні акіяна, (н...) смела праглянула зорка. 21. Я перажывала высокае, (н...) з чым (н...) параўнальнае ўзрушэнне. 22. Тую выставу (н...) льга (н...) помніць. 23. (Н...) адно дрэва (н...) шуміць так трывожна і глуха, як елка.

§ 15. Правапіс некаторых прыназоўнікаў, злучнікаў і часціц

15.1. Правапіс некаторых прыназоўнікаў

Складаныя прыназоўнікі **з-за, з-над, па-за, па-над** пішуцца праз злучок: *з-за хаты, з-над Оршы, па-за школай, па-над лугам.*

Незалежна ад вымаўлення пішацца прыназоўнік **з** (прыназоўніка **с** у беларускай мове няма): *зліваўся з шолахам лесу, з шапаценнем травы.*

15.2. Правапіс некаторых злучнікаў.

Складаны злучнік **таму што** пішацца ў два словы. Вытворныя злучнікі **затое, прычым, прытым** пішуцца разам. Іх трэба адрозніваць ад прыназоўніка з займеннікам. Займеннікі з'яўляюцца членамі сказа, пасля іх звычайна ўжываецца назоўнік, на які ўказвае займеннік: *На дварэ было цёмна, затое яснымі былі думкі ў чалавека. У гэтым сказе затое – злучнік, яго можна замяніць злучнікамі але, аднак, толькі: На дварэ было цёмна, але (аднак, толькі) яснымі былі думкі ў чалавека. У сказе Дзецям было крыўдна за тое, што іх рана разбудзілі тое – займеннік, ужыты ў значэнні назоўніка, выконвае функцыю дапаўнення: крыўдна (за што?) – за тое.*

15.3. Правапіс некаторых часціц.

Часціца **-сьці (-сь)** з займеннікамі і прыслоўямі пішацца разам: *штосьці, штось, чыйсьці, якісьці, дзесьці, кудысь.*

Часціцы **абы-, -небудзь** з займеннікамі і прыслоўямі пішуцца праз злучок: *абы-які, абы-куды* (параўнайце: *абы сказаў, абы зрабіў, абы чысты, абыякавы*), *калі-небудзь, што-небудзь*. **Але:** *хто ж небудзь, абы ў каго*.

Часціцы **б (бы), ж (жа)** пішуцца асобна: *спявала б, спяваў бы; прынесла ж, прынёс жа*.

Часціца **-такі** пішацца праз злучок, калі стаіць пасля слоў, да якіх адносіцца: *усё-такі, так-такі* (параўнайце: *такі сказаў, такі зрабіў*). **Але:** *усё ж такі*.

Часціца **што** пішацца асобна ў спалучэннях *толькі што, амаль што, пакуль што* (параўнайце з прыслоўямі *штодзень, штомесяц*).

Практыкаванне 29. Спішыце, раскрываючы дужкі. У адпаведнасці з правіламі пішыце прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.

I. (3) пад Нарачы, (з) за плячэй, усё (ж) такі, пакуль (што) лёгка, дзе (сьці) па вёсках, (з) за свету, зусім (такі) весела, (з) пад страхі, добра (такі) зацемна, пратапаная калі (сьці), (з) пад ног, збылося (такі) жаданне, (па) за яго істотаю, што (небудзь) моцнае, абы (з) кім, справа не (абы) якая, каго (ж) небудзь, (па) над борам, (абы) толькі адцягнуць, усё (ж) яшчэ што (сь) засталася, спяваць што (небудзь), (па) за садкамі.

II. Там, у цёмнай далёкай дарозе, хоць рызыка, (за) тое недзе за ёй і надзея. 2. (з) пад навісі дрэў блішчаць толькі рэдкія зоркі, (за) тое вакол нас тысячы маленькіх зорчак. 3. Вучня хвалілі (за) тое, што ён прымаў удзел у грамадскай рабоце. 4. Я (за) тое люблю лес, што ў ім душою спачываю.

§ 16. Асобныя выпадкі ўжывання вялікай літары

З вялікай літары пішуцца:

1. Першае слова ў складаных назвах:

а) свят і знамянальных дат: *Першае мая, Дзень незалежнасці, Дзень танкіста, Новы год; 1 Мая, 8 Сакавіка;*

б) гістарычных падзей і дакументаў: *Брэсцкі мір, Першая сусветная вайна, Другая сусветная вайна, Парыжская камуна; Люблінская унія;*

в) геаграфічных аб'ектаў: *Віцебская вобласць, Мінскі раён* (а таксама *Брэстчына, Полаччына, Случчына* і пад.);

г) міністэрстваў, навучальных і дзяржаўных устаноў, прадпрыемстваў: *Міністэрства адукацыі, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінскі аўтамабільны завод, Акадэмія навук;*

д) словы *Дом, Палац* у назвах тыпу: *Палац моладзі, Дом афіцэраў, Дом урада, Дом-музей Адама Міцкевіча*. **Але:** *Лядовы палац, дом-музей, дом адпачынку, дом-інтэрнат*.

2. Назвы гістарычных эпох: *эпоха Адраджэння, Рэнесанс, Сярэднявечча*.

3. Агульныя назоўнікі, якія набываюць значэнне ўласнай назвы: *Радзіма, Бацькаўшчына, Айчына*.

Вялікая Айчынная вайна, Вялікае Княства Літоўскае

4. Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад ўласных імёнаў (не з суфіксам **-ск-**): *Міхасёў сын, Купалава паэма, Марысін сябар, Брылёва апавяданне*.

Параўнайце:

*мележаўская хроніка – Мележава хроніка;
купалаўскі стыль – Купалава паэма.*

Увага! Прыметнікі з **-ск-** пішуцца з вялікай літары, калі яны ўваходзяць у склад назваў, адпаведных назвам са словамі *імя, памяці*: *Коласаўская стыпендыя (стыпендыя імя Коласа), Скарынаўскія чытанні (чытанні памяці Скарыны)*.

Практыкаванне 30. Растворыце ўжыванне вялікай літары.

Вершы Коласавы, Васілёва дачка, мінскія вуліцы, мінчане, Мінскі гандлёвы тэхнікум, беларускі народ, Беларускі дзяржаўны акадэмічны тэатр оперы і балета, Літаратурны музей імя

Янкі Купалы, Восьмае сакавіка, Палац мастацтваў, беларускае адраджэнне, эпоха Адраджэння, Колеў шшытак, грамадзянская вайна, Дзень настаўніка, Новы год, навагодні падарунак, эпоха Асветніцтва, Міністэрства адукацыі, беларускія краявіды, краявіды Ашмяншчыны, Беларускі акадэмічны драматычны тэатр імя Янкі Купалы, Чырвоная Армія, чырвонаармейскі, Мінскі завод халадзільнікаў, Дом ветэранаў, Палац спорту, Міцкевічавы баллады, купалаўскія героі, Баркалабаўскі летапіс, медыцынскі інстытут, Гомельская вобласць, Гомельшчына, народны паэт, Міжнародны жаночы дзень, Белавежская пушча, Далёкі Усход, Заходняя Дзвіна, заходняя частка горада, аповесць «Дрыгва», Вялікае Княства Літоўскае, Версальскі мір, горад Тураў, сабака Шарык, Магеланаў праліў, зорка Венера, кінатэатр «Мір», звычайная маскоўская вуліца, вуліца Маскоўская, Рыгораў брат, Мурчыны кацяняты, быкаўскі герой, Коласаўскія ўрачыстасці, коласаўская трылогія.

§ 17. Правілы пераносу

Слова з аднаго радка на другі пераносіцца па складах. Адна літара не пераносіцца і не пакідаецца: *да-ро-га, ва-да*. **Але:** *фае, авёс, Азія*.

Асабліваці пераносу:

а) падоўжаныя зычныя пры пераносе раздзяляюцца: *жыццё, трыцццяць, пісьменнік*;

б) **й, у, ь, '** (апостраф) пакідаюцца ў канцы радка: *вай-на, праў-да, боль-шы, аб'-ява*;

в) *дж, дз* не разрываюцца: *даж-джы, ура-джай, на-дзея, ра-дзі-ма*. **Але:** *пад-жылку, пад-земны*.

Нельга адрываць ад кораня пачатковую зычную: *на-зваць, за-гнуць, раза-рваць*.

Практыкаванне 31. Падзяліце словы для пераносу.

Галлё, аддаць, зацішша, дваццаць, хаджу, радзіма, пісьмовы, раз'езд, падскочыць, разгрэбці, заспяваць, прыкметны, разбіць, падгрупа, безумоўна, безупынна, падыход, узысці, абысціся, высакародны, яснасць, узмах, рассякаць, узабрацца, загорскі, абавязак, спадчына, абазначыць, рэйка, поўны, падабраць, паджаць, рассыпаць, пад'язджаць, раз'юшаны, адзвінець, выпхнуць.

РАЗДЗЕЛ II. СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

Сінтаксіс (грэч. *syntaxis* – пабудова, спалучэнне, парадак) – раздзел граматыкі, у якім вывучаюцца словазлучэнні і сказы (простыя і складаныя), іх структура і тыпы, высвятляюцца асаблівасці выкарыстання ў мове.

Словазлучэнне і сказ – асноўныя сінтаксічныя адзінкі. Аднак сказ выконвае ўласціваю яму функцыю ў спалучэнні з іншымі сказамаі. Таму побач з сінтаксісам словазлучэння і сказа выдзяляюцца і больш складаныя формы звязнай мовы – адзінкі, большыя за сказ.

Пунктуацыя (лац. *punctum* – кропка) – гэта звод правілаў пастаноўкі знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце.

§ 18. СКАЗ

18.1. Агульнае паняцце аб сказе

Сказ – гэта асноўная камунікатыўная адзінка мовы, якая характарызуецца сэнсавай і інтанацыйнай закончанасцю. *Праца – аснова нашага жыцця, самы надзейны ген сапраўднага даўгалецця. Ні адзін сейбіт не кіне зерне ў непадрыхтаную глебу.*

Сказ – асобая сінтаксічная адзінка, яе важнейшая функцыя – паведамленне. З дапамогай сказаў мы паведамляем пра з’явы і падзеі, якія адбываюцца ў навакольным асяроддзі, выказваем свае пачуцці і г. д. Выказванне думак, пачуццяў – гэта толькі адзін бок сказа, яго семантыка. Сказ – адзінка граматычная, таму кожнаму сказу (незалежна ад тыпу яго) уласціва адцягненае граматычнае значэнне, або прэдыкатыўнасць. Прэдыкатыўнасць – гэта сінтаксічная катэгорыя, якая выражае

адносіны зместу выказвання да рэчаіснасці, паказвае, пра што паведамляецца або што адмаўляецца ў сказе. Паведамленне можа мысліцца як рэальнае, г. зн. такое, якое сапраўды ёсць, было ці будзе, напрыклад: *Навальніцаю вецер дыхнуў над ракою. Як прыемна пахне збожжжа. Хутка пачнецца жніво.* У такіх сказах выказнікі выражаюцца дзеясловамі абвеснага ладу цяперашняга, прошлага і будучага часу. Калі ж факт, аб якім паведамляецца, мысліцца як не рэальны, а магчымы, пажаданы пры пэўных умовах, тыпу *хутчэй бы пайшоў дождж, няхай хутчэй пойдзе дождж*, у гэтых выпадках выказнікі выражаюцца формамі ўмоўнага і загаднага ладу.

Прэдыкатыўнасць уласціва толькі сказу. Словы, звязаныя прэдыкатыўнай сувяззю, выступаюць у ролі галоўных членаў (дзеяніка і выказніка) і складаюць граматычную аснову сказа. Граматычная аснова можа складацца і з аднаго галоўнага члена – дзейніка ці выказніка. Напрыклад: *Паглядзі на шырокія расковы Нёман. Белавежы паслухай абуджаны гоман. Хай песняй стане гэты час майго юнацкага кахання.*

Абавязковай прыметай усякага сказа з’яўляецца інтанацыя. Асобныя словы і словазлучэнні, якія нагадваюць сваёй формай граматычную аснову, становяцца сказам толькі ў тым выпадку, калі інтанацыя надае ім значэнне закончанага паведамлення.

18.2. Словазлучэнне як састаўная частка сказа

Словазлучэнне – гэта сэнсава-граматычнае аб’яднанне двух ці больш самастойных слоў, якое ўзнікае пры пабудове сказа і вычляняецца з яго. У сказе: *Трэба нам кожны дзень адчуваць прысутнасць сяброў, не спазняцца са шчырай спагадай да іх...* можна, напрыклад, вылучыць словазлучэнні *трэба адчуваць, адчуваць прысутнасць, прысутнасць сяброў, адчуваць кожны дзень, адчуваць нам, не спазняцца да іх, не спазняцца са спагадай, спагадай шчырай.*

Словазлучэнне ўзнікае шляхам паяснення аднаго слова другім; паміж імі ўзнікае падпарадкавальная сувязь, якая дае магчымасць выявіць розныя адносіны, напрыклад, аб'ектныя (*будаваць дом, чытаць раман*), часавыя (*зайсці вечарам, сустракацца сёння*), прычынныя (*плакаць ад радасці, збялелы ад страху*).

Словы ў сказе звязваюцца ў словазлучэнні, групуючыся вакол галоўных членаў сказа. Напрыклад, у сказе *Пустога слова не выцерпіць глыбінная душа* састаў дзейніка ўтварае словазлучэнне *глыбінная душа*, а састаў выказніка – два словазлучэнні: *не выцерпіць слова, слова пустога*.

У залежнасці ад сінтаксічнай самастойнасці слоў словазлучэнні бываюць сінтаксічна свабодныя (кожнае слова – самастойны член сказа) і сінтаксічна несвабодныя (усё словазлучэнне выступае як адзін член сказа). У сказе: *Канспекты ляжалі на стале* ўсе словазлучэнні сінтаксічна свабодныя. У сказе: *Чатыры шыйткі засталіся неправераныя* сінтаксічна несвабоднае (сінтаксічна непадзельнае) словазлучэнне *чатыры шыйткі* з'яўляецца дзейнікам.

У словазлучэннях выразна выяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы. Так, у беларускай мове дзеясловы са значэннем ветлівасці *выбачаць, дараваць, (па) дзякаваць* утвараюць словазлучэнні з назоўнікамі (займеннікамі) давальнага скло-ну: *прабачце мне за спазненне, дзякаваць бацьку, даруйце мне за няўважлівасць*.

Дзеясловы са значэннем руху, напрыклад *ісці, ляцець, бегчы* пры абазначэнні мэты спалучаюцца з назоўнікамі (займеннікамі) ў форме вінавальнага скло-ну з прыназоўнікам *на* ці *ў*: *ісці ў ягады, пайсці на ваду, паехаць па дрывы*.

Дзеясловы са значэннем думкі, маўлення, пачуцця, на-прыклад *разважаць, казаць, клапаціцца*, спалучаюцца з на-зоўнікамі (займеннікамі) ў форме вінавальнага скло-ну з пры-назоўнікам *пра*: *разважаць пра новы кінафільм, думаць пра будучыню, расказаць пра сястру, клапаціцца пра дзяцей*.

Дзеясловы *цешыцца, насміхацца, смяяцца, жартаваць, кніць, здэкавацца, дзівіцца* кіруюць назоўнікамі (займенніка-мі) роднага скло-ну з прыназоўнікам *з*: *цешыцца з дачкі, не насміхацца з таварыша, нельга здэкавацца з жывёліны, дзівіцца з таго, што стала*.

Маюць свае асаблівасці словазлучэнні, у якіх залежнае слова набывае такія самыя граматычныя формы, што і галоў-нае. Так, колькасныя лічэбнікі *два (дзе), абодва (абедзве), тры, чатыры* спалучаюцца з назоўнікамі ў форме назоўнага скло-ну множнага ліку (*два дрэвы, тры шыйткі, абедзве хаты, чатыры трактары*), калі названыя лічэбнікі ўваходзяць у склад састаўных, то назоўнік пры іх таксама ўжываецца ў форме множнага ліку: *дваццаць дзве студэнткі, сто трыццаць два рублі, трыста чатыры дні*. Лічэбнікі ад *пяці* і далей спалучаюцца з назоўнікамі ўскосных скло-наў: *пяць падручнікаў, шэсць гадоў, на сямі сталах, за дзесяціцю вёрстамі*.

18.3. Сувязь слоў у сказе

Сказ – больш складаная сінтаксічная адзінка, чым слова-злучэнне, а таму і сінтаксічная сувязь слоў у сказе таксама больш складаная і разнастайная.

Існуюць наступныя віды сувязі слоў у сказе: каардынацыя, падпарадкаванне і злучэнне. Выказнік у сказе граматычна і па сэнсу звязаны з дзейнікам, каардынуе з ім свае формы, г. зн. поўнасцю або часткова прыпадабняецца да яго. Такая сувязь носіць назву каардынацыі. Пры каардынацыі формы асобы, ліку, а ў прошлым часе і роду дзеяслова-выказніка ці дзеяслоўнай звязкі дыктуюцца назоўнікам (займеннікам), што выступае ў ролі дзейніка: *Дождж ідзе; Ты адпачываеш; Яна вяжа; Лета было цёплае*. У сваю чаргу дзеяслоў-выказнік (ці дзеяслоў-звязка) патрабуе ад назоўніка (займенніка)-дзеяніка назоўнага скло-ну. Такім чынам, дзейнік і выказнік залежаць адзін ад аднаго, паміж імі існуе ўзаеманакіраваная сувязь.

Схематычна гэту сувязь можна паказаць наступным чынам: Дождж↔ідзе. Сэнсавыя пытанні можна ставіць ад дзейніка да выказніка і наадварот.

Выказнік можа дапасаватца да дзейніка:
у родзе і ліку: *ён ішоў; яна ішла; яны ішлі;*
у ліку: *лес шуміць; дзеці вучацца;*
у родзе, ліку і склоне: *Вечар ціхі і цёплы;*
у ліку і склоне: *сястра – тэрапеўт-стаматолаг;*
у склоне: *Будаўнікі – ганаровая прафесія.*

Выказнік можа быць недапасаваным: *А тут слёзы кап-кап; Сцены з новых плашак і нават з мохам.* Ёсць сказы, у якіх у ролі галоўнага члена выступае або толькі дзейнік: *Летняя раніца,* або толькі выказнік: *Развідневае.* Такі галоўны член адзін складае структурную аснову сказа.

Падпарадкаванне – гэта сувязь граматычна нераўнапраўных слоў (галоўнага і залежнага). На падпарадкавальнай сувязі грунтуецца словазлучэнні.

У сказе можа быць злучальная сувязь. Злучэнне – гэта сувязь, калі звязваюцца раўнапраўныя, незалежныя адно ад другога словы (аднародныя члены): *Па-вясноваму молада і па-святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш працавіты Мінск.*

Адрозніваюць тры віды падпарадкавальнай сувязі слоў у сказе: дапасаванне, кіраванне і прымыканне.

Дапасаванне – такая сувязь слоў у сказе, пры якой залежнае слова ставіцца ў тым ліку, родзе, склоне або асобе, што і галоўнае: *белая ружа, летні дзень.*

Кіраванне – такая сувязь, пры якой галоўнае слова патрабуе, каб залежнае стаяла ў пэўным ускосным склоне: *пішу ручкай* (творны склон), *чытаю раман* (вінавальны склон).

Прымыканне – такая сувязь, пры якой залежнае слова звязваецца з галоўным толькі па сэнсу. Прымыкаць да галоўнага слова ў спалучэнні могуць нязменныя словы: прыслоўі (*размаўлялі весела*), дзеепрыслоўі (*ішоў не спяшаючыся*) і неазначальная форма дзеяслова (*пачынала цягнуць, прыйшлося расказаць*).

Калі залежным выступае нязменнае слова, граматычная сувязь афармляецца без удзелу канчаткаў.

§ 19. ГАЛОЎНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

Дзейнік і выказнік

19.1. Дзейнік і спосабы яго выражэння

Дзейнік – гэта слова або спалучэнне слоў, якое абазначае той прадмет думкі, пра дзеянне, стан, уласцівасці або якасці якога паведамляецца ў выказніку, г. зн. галоўны член сказа, які граматычна не залежыць ад іншых членаў сказа і паясняецца выказнікам.

Самай тыповай формай выражэння дзейніка з'яўляецца назоўнік назоўнага склону: *Зімовыя хмары нізка павіслі над зямлёй.*

У ролі дзейніка часта выступаюць займеннікі: *Яны ду́жа сябравалі, Лявон і Ціхан.*

Радзей у ролі дзейніка выступаюць іншыя часціны мовы, пры гэтым яны набываюць значэнне назоўніка ў назоўным склоне. Напрыклад: *Здарылася самае страшнае; Абое стаялі разгубленыя; Жыць – Радзіме служыць.*

Дзейнік можа быць выражаны спалучэннем слоў, напрыклад: *Міхаська і Кастусь употайкі пазіралі на Васіля, ледзь прыкметна пасмейваліся з яго.*

19.2. Выказнік і спосабы яго выражэння

Выказнік – слова або спалучэнне слоў, якое абазначае дзеянне, стан, уласцівасць або якасць таго прадмета, што названы дзейнікам. Выказнік як галоўны член сказа знаходзіцца ў сэнсавай і граматычнай залежнасці ад дзейніка.

Паводле структуры выказнікі бываюць простыя, састаўныя і складаныя. Выказнік, што складаецца з аднаго слова або спалучэння слоў, якія выражаюць адну граматычную форму,

тыпу *была спалохалася, прыехаў быў, буду спяваць*, называецца простым, напрыклад: *Завіруха бушавала ўсю ноч і ўвесь дзень. І буду сніць дарогу я, і вясну, і родны край, і рунь на полі родным.*

Выказнік, які складаецца з двух слоў – з дзеяслова-звязкі і выказальнага слова, называецца састаўным. Звязка паказвае на лад і час, дапасуецца да дзейніка ў ліку, асобе (або ў родзе). Выказальнае слова выражае канкрэтнае лексічнае значэнне выказніка, напрыклад: *Дзень быў смяротны і ветраны.*

Выказнік, які складаецца з трох і больш слоў і спалучае ў сабе прыметы састаўнага дзеяслоўнага і састаўнага іменнага выказніка, называецца складаным, напрыклад: *І сыны адказ трымалі перад бацькам родным, а стараўся з іх быць кожны свайго бацькі годным.*

19.3. Выражэнне простага выказніка

Просты дзеяслоўны выказнік выражаецца дзеясловам абвеснага, умоўнага або загаднага ладу, напрыклад: *Ты ляці, маё слова, праз палі і лясы, прывітайся з краінай маёй дарогаю.*

У ролі простага выказніка можа выступаць усечаная форма дзеяслова (дзеяслоўныя корані). Напрыклад: *Толькі што Мікола нукнуў на каня, – шусь ячмень з воза! Усечаная форма дзеяслова абазначае імгненнасць дзеяння.*

Інфінітыў можа выступаць у ролі выказніка ў асабовых сказах, напрыклад: *На полі працаваць – ураджай здабываць.*

Просты іменны выказнік звычайна выражаецца назоўнікам у форме назоўнага або творнага склону, напрыклад: *Сын Андрэй у акадэміі дактарантам.*

Якасныя і адносныя прыметнікі назоўнага склону могуць выступаць у ролі простага выказніка, напрыклад: *У познюю восень вада пад мастком чыстая і халодная.*

Просты выказнік можа быць выражаны лічэбнікам і займеннікам. Напрыклад: *яе дом – самы першы ад лесу.*

Просты выказнік можа быць выражаны фразеалагічным словазлучэннем, якое суадносіцца з дзеяслоўным ці іменным простым выказнікам, напрыклад: *Ён пасля не спускаў з вока Марыну, час ад часу заходзіў да яе, прывёз ёй на зіму дроў.*

Ролю простага выказніка можа выконваць і сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, напрыклад: *Пінчукі – народ жвавы, рухавы.* Лагічны націск у такіх канструкцыях падае на прыметнік.

19.4. Выражэнне састаўнага выказніка

Выказальнае слова ў састаўным выказніку можа быць выражана дзеясловам і іменнымі часцінамі мовы. У залежнасці ад спосабу выражэння выказальнага слова вылучаюцца два тыпы састаўнага выказніка: састаўны дзеяслоўны і састаўны іменны.

Састаўны дзеяслоўны выказнік выражаецца неазначальнай формай дзеяслова і дапаможным дзеясловам. У ролі дапаможных у сказе могуць выступаць дзеясловы, якія паказваюць на пачатак, працяг і канец дзеяння (*стаць, пачаць, распачаць, брацца, працягваць, канчаць, кідаць, пераставаць* і інш.). Напрыклад: *Зарыва то затухала, то пачынала ярчэць, набіраючыся трапяткой, залацістай чырвані.*

У ролі дапаможных дзеясловаў у састаўным дзеяслоўным выказніку могуць выступаць словы *магчы, хацець, імкнуцца, прагнуць, спрабаваць, умець, наважвацца, жадаць, саромецца*. Напрыклад: *Пра харчаванне Кастравіцкі мусіў клапаціцца сам.*

Састаўны іменны выказнік выражаецца назоўнікам назоўнага або творнага склону ў спалучэнні з асабовымі формамі дзеяслова-звязкі *быць*. Напрыклад: *Яны былі аднагодкі.*

Састаўны іменны выказнік выражаецца назоўнікам у спалучэнні з іншымі дзеясловамі-звязкамі, напрыклад: *Сын, таленавіты і прыгожы, стаў радасцю майго жыцця.*

Якасняя і адносняя прыметнікі могуць выступаць у ролі выказальнага слова ў састаўным выказніку. Прыметнікі назоўнага і творнага склонаў выступаюць у спалучэнні з асабовымі формамі дзеяслова-звязкі *быць*: Шчырая ў іх была дружба, сапраўдная. Жураўліны крык мацнее, робіцца больш выразным, відаць, жураўлі спускаюцца на адпачынак.

Выказальнае слова ў састаўным выказніку можа выражацца лічэбнікам або займеннікам, напрыклад: Лёнік астаўся адзін на сваёй варце. Сон узяў сваё.

Выказальнае слова ў састаўным выказніку можа быць выражана фразеалагічным словазлучэннем: Яна старалася ўзяць сябе ў рукі. Ноч была з ціхім водсветам зорнага бясмарнага неба.

19.5. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Пры адсутнасці дзеяслоўнай звязкі паміж дзейнікам (Д) і выказнікам (В) **працяжнік ставіцца ў наступных выпадках:**

Правіла	Прыклады
1. Калі Д-назоўнік стаіць перад В-назоўнікам	1. <i>Лес – жывая вопратка зямлі.</i> 2. <i>Гвардыян – чалавек хітры.</i> 3. <i>Палешукі – народ гасцінны.</i>
2. Інфінітыў – інфінітыў	1. <i>Прачытаць кнігу – узбагаціцца словам.</i> 2. <i>Брахаць – не цэпам махаць.</i> 3. <i>Жыццё пражыць – не поле перайсці.</i>
3. Назоўнік – інфінітыў або інфінітыў – назоўнік	1. <i>Занятак госця – бясконца есці.</i> 2. <i>Здаць экзамен – справа важная.</i>
4. Перад словамі <i>гэта, вось, значыць, гэта значыць</i> , якія стаяць пры В	1. <i>Абгарэлыя руіны – гэта раны Беларусі.</i> 2. <i>Ігнараваць мову – значыць ігнараваць народ, нацыю.</i> 3. <i>Абыходзіцца з мовай абы-як – гэта значыць думаць абы-як: недакладна, прыблізна, няправільна.</i> 4. <i>Фальклор – вось невычэрпная крыніца паэзіі.</i>

Правіла	Прыклады
5. Абодва гал. члены выражаны лічэбнікам або адзін з іх – лічэбнік, а другі – назоўнік ці назоўнае спалучэнне	1. <i>Пяць і шэсць – адзінаццаць.</i> 2. <i>Вышыня помніка – дзевяць метраў.</i> 3. <i>Адзінаццаць кіламетраў – адлегласць не малая.</i> 4. <i>Плошча Нарачы – восем-дзясят кіламетраў.</i>
6. Перад В, выражаным усечанай формай дзеяслова імгненнага дзеяння (тыпу <i>зірк, скок, тыц, гоп, шмыг</i>)	1. <i>Уладзік зараз – шмыг у дзверы!</i> 2. <i>Зося – зірк, а перад ёю Уладзік.</i> 3. <i>А тут кот адкуль ні ўзяўся і пад локаць яму – тоўк.</i> 4. <i>Ён – гоп у левы бок. Пасля глядзіць: святло і справа.</i> <i>Тады назад ён – скок.</i>
7. Назоўнік – фразеалагізм з ацэначным значэннем (тыпу <i>кроў з малаком, стрэляны верабей, хоць вока выкалі, хоць іголки збірай</i>)	1. <i>Твар – кроў з малаком.</i> 2. <i>Карак – хоць дугі гні.</i> 3. <i>Стаіць ладна скроены хлапчына, плечы – касы сажань...</i> 4. <i>Работа па душы, заробак – дай бог!</i>
8. Калі В выражаны выклічнікам або выклічнікам і наступным удакладняльным назоўнікам, прыметнікам і інш.	1. <i>У ёй [хаце] яшчэ сцены – ого, адна смала.</i> 2. <i>Там рыба – ого-го!</i> 3. <i>Яна ў мяне – во чалавек!</i>

Працяжнік не ставіцца:

1. Калі Д-назоўнік стаіць пасля В-назоўніка	1. <i>Гасцінны народ палешукі.</i> 2. <i>Хітры чалавек Гвардыян!</i> 3. <i>Страшэнны штукар і свавольнік гэты Нёман.</i>
2. Калі пры В-назоўніку ёсць: а) адмоўе не б) параўнальны злучнік як (нібы, быццам, што) в) не дапасаваны да яго член сказа або пабочнае слова ці часціца (перад В)	1. <i>Воўк не пастух, а свіння не агародніца.</i> 2. <i>Голад не цётка;</i> 1. <i>Жыта як сцяна.</i> 2. <i>Сінія вочкі што васілёчкі.</i> 1. <i>Дзяўчаты ў нас красуні.</i> 2. <i>Рыгораў сын таксама студэнт.</i> 3. <i>Віцька, безумоўна, добры хлопец.</i>

3. Калі В, выражаны ўсечанай формай дзеяслова, не мае адцення нечаканасці і лагічна (інтанацыйна) не выдзяляецца	Прачытайце: 1. <i>Снег скрып ды скрып.</i> 2. <i>Я тым часам шыг у дзверы.</i> 3. <i>Засунеш руку ў пару, а рак цап за пальцы кляшнёй.</i> 4. <i>І следам з той копкі стралою бултых у ваду чалавек.</i>
4. Калі Д або В выражаны займеннікам	1. <i>Я шафёр.</i> 2. <i>Хлеб у нас свой.</i> 3. <i>Мы народ жылісты.</i>

Аднак ва ўсіх гэтых выпадках працяжнік можа быць пастаўлены як стылістычны сродак **пры сэнсавым, лагічным выдзяленні**, якому ў вуснай мове адпавядае вялікая паўза паміж Д і В. Прааналізуйце: 1. *Вы – слаўны чалавек.* 2. *Першае слова – тваё.* 3. *Нядобрае пачуццё – зайздрасць.* 4. *Старасць – не радасць.* 5. *Ліпа – нібы цёмная хмара за гумном.*

Пры сінтаксічным аналізе часам бывае цяжка вызначыць, **які з галоўных членаў** абазначае прадмет выказвання і **з'яўляецца дзейнікам, а які – выказнікам**. Прааналізуйце: 1. *Вялікая справа дружба.* 2. *Страшэнны штукар і свавольнік гэты Нёман.* 3. *Цікавы занятка – вудзіць рыбу зімовым марозным днём на скаванай лёдам рацэ.* 4. *Чытаць гэты твор – асалода і праца.*

Для размежавання галоўных членаў сказа кіруюцца наступным:

1. Назоўны склон В-назоўніка можна замяніць творным склонам: 1. *Вялікай справай (з'яўляецца) дружба.* 2. *Страшэнным штукаром і свавольнікам (быў) гэты Нёман.* 3. *Вудзіць рыбу ... (з'яўляецца) цікавым заняткам.*

2. Перад выказнікам можна ўставіць словы **гэта, вось, значыць**: 1. *Вудзіць рыбу – (гэта) цікавы занятка.* 2. *Чытаць гэты твор – (гэта) асалода і праца.*

Такім прыёмам можна карыстацца і пры размежаванні галоўных членаў сказа, выражаных іншымі часцінамі мовы: 1. *Лічылася за вялікі гонар быць выбраным у прэзідыум (Быць*

выбраным – (гэта) вялікі гонар). 2. *Не дзеці мы (Мы – (гэта) не дзеці).*

Практыкаванне 32. Паміж дзейнікам і выказнікам, дзе трэба, пастаўце знакі прыпынку.

1. У дружбе жыць шчаслівым быць. 2. Цудоўная рэч жыццё. 3. Голас у чалавека глухі сіплы. 4. Айсбергі гэта алмазы палярнага ззяння. 5. Вялікая справа са звычайнай гліны зрабіць цудоўную вазу. 6. Чалавек натура складаная. 7. Сэрца маці не камень. 8. Вочы нібы васількі. 9. Пастаянная вучоба вось наша задача. 10. Тры ў квадраце дзевяць. 11. Час найлепшы доктар чалавеку. 12. Чорнае белым не стане. 13. Зямля на Случчыне багатая урадлівая. 14. У працы сэнс і плён і праўда і завет стары як свет... 15. Ад нашай вёскі да Застоўка кіламетраў дзевяць. 16. Самае лёгкае не ёсць самае добрае. 17. Зімовы дзянёк што камароў насок. 18. Лясная цішыня падманлівая. 19. Гэта было цудоўна вандраваць па свеце. 20. А грыбоў у лесе няма дзе нагу паставіць! 21. Усе дзяўчаты нібы сёстры. 22. Сталасць гэта прага дасканаласці у якой няма ў жыцці мяжы. 23. Хату зрабіць не скрынку збіць. 24. Пешы коннаму не таварыш. 25. Асаблівы чалавек дзядзька Тамаш. 26. Спраўны Антось хлопец. 27. Плошча Белавежскай пушчы 79171 га. 28. Косцік відаць добры хлопец.

Практыкаванне 33. Складзіце сказы, у якіх прыведзеныя словы выконвалі б ролю дзейніка. Паміж дзейнікам і выказнікам пастаўце, дзе трэба, працяжнік.

Мінск, вуліца, пяць, чытаць, вучыцца, студэнцтва.

Практыкаванне 34. Складзіце сказы, у якіх прыведзеныя словы выконвалі б ролю выказніка. Паміж дзейнікам і выказнікам пастаўце, дзе трэба, працяжнік.

Вёска, машына, дзевяць, жыць, наша багацце.

§ 20. ДАДАНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

20.1. Дапаўненне

Дапаўненнем называецца даданы член сказа, які абазначае аб'ект і адказвае на пытанні ўскосных склонаў.

У сказе дапаўненне часцей за ўсё паясняе дзеяслоў: *Пах-нуць мятай мокрыя лугі*. Дапаўненне можа паясняць і формы дзеяслова – дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе: *Двор увесь быў заліты дажджом; Весела на рэчцы і траве, і кветцы, і крылатым пташкам, і крыклівым дзеткам, асабліва летам*. Даволі часта дапаўненне звязваецца з назоўнікам або прыметнікам.

Як член сказа, дапаўненне звычайна выражаецца назоўнікам, займеннікам, лічэбнікам ва ўскосных склонах. Напрыклад: *Мне не даюць грыбы спакою, баравікі мне часта сняцца, мне з імі трэба паквітацца; Усе за аднаго, адзін за ўсіх*.

Прамое і ўскоснае дапаўненне

Дапаўненне, што звязана з пераходным дзеясловам і выражана вінавальным склонам без прыназоўніка, называецца прамым. Прамое дапаўненне абазначае аб'ект, на які накіравана дзеянне. Напрыклад: *Новыя домікі стройнымі і шчыльнымі радамі закрылі ваенныя пажарышчы*.

Дапаўненне, выражанае назоўнікам (або іншай субстантываванай часцінай мовы) у родным, давальным і творным склонах без прыназоўніка або ў любым склоне з прыназоўнікам, называецца ўскосным. Напрыклад: *Паветра пахла канюшынай, жытамі; прымешваўся водар гурковага цвету, медуніцы, спелых кменаў*.

Адасабленне дапаўненняў

Калі выражаны спалучэннем прыназоўнікаў:

акрамя
апрача
замест
за выключэннем
звыш

+ назоўнік або займеннік ва ўскосных склонах

У хаце, акрамя дзеда, нікога не было.

Адасабленне далучальных членаў сказа

Выражаюць дадатковыя паведамленні да асноўнага сказа ці яго часткі.

Далучаюцца да сказа:

- 1) з дапамогай злучнікаў: *і, ды, але, і то, ды і то*;
- 2) слоў: *асабліва, напрыклад, у першую чаргу, у адпаведнасці*.

Выдзяляюцца коскамі, радзей працяжнікамі:

Падышлі Петрусёвы сябры – Колька з Віктусём, ды і Міхась Цыганок падбег: дзівіліся з двухметравага сама. Аздоблен квас быў і грыбамі, выключна ўсё баравікамі. Холадна стала ў лесе, асабліва ноччу.

Практыкаванне 35. Спішыце сказы, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Суніц тут было шмат асабліва ля старых пнёў. 2. Хорашаў быў машыністам прычым адным з найлепшых машыністаў. 3. Апошнія часы за выключэннем некалькіх марозных дзён неба хмарнае і часта ідуць дажджы. 4. З бакоў апрача садоў і кветніку вуліца абсаджана рабінамі. 5. У кожнага чалавека нават самага смелага ёсць пачуццё страху. 6. Баранцава мора вельмі неспакойнае асабліва цяпер увосень. 7. Насуперак заведзенаму парадку Максім Сцяпанавіч на гэты раз не паехаў адразу на дачу а папрасіў шафёра заехаць спачатку

дадому. 8. Глуха непрытульна ў лесе асабліва ў снежную замесьць. 9. Усе за выключэннем Кавалевіча выйшлі з пакоя. 10. На голых дрэвах замест лісця паклалі шэрань маразы. 11. Многія асабліва мужчыны так і не вярнуліся з вайны. 12. У Марынке акрамя яе вонкавай прыгажосці было нешта сваё прыгожае ў натуры. 13. У душы кожнага з нас жыве нейкая асаблівая любоў да сваёй зямлі тым больш да роднага кута. 14. Ісці было недалёка не больш за кіламетр.

20.2. Азначэнне

Азначэннем называецца даданы член сказа, які паказвае на прымету, якасць ці ўласцівасць прадмета. Азначэнне як член сказа звычайна звязваецца з назоўнікам і залежыць ад яго. Напрыклад: *Пад сінім небам залаціцца неабсяжныя нівы.*

Азначэнні падзяляюцца на дапасаваныя і недапасаваныя.

Дапасаваныя азначэнні выражаюцца прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі і тымі займеннікамі, якія змяняюцца і дапасуюцца да назоўнікаў як прыметнікі. Дапасаваныя азначэнні набываюць форму роду, ліку і склону таго назоўніка, ад якога залежаць. Напрыклад: *Цёплая летняя ноч павольна апускалася на зямлю.*

Недапасаваныя азначэнні выражаюцца назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах, а таксама інфінітывам, прыслоўем і дзеепрыслоўем. Недапасаваныя азначэнні не прыпадабняюцца да таго слова, ад якога залежаць, а звязваюцца з ім сувяззю кіравання або прымыкання.

Аднародныя азначэнні

1. Калі пералічваюць прыметы (аднайменных) прадметаў (колер, якасць, форма, знешні выгляд):

Жоўтыя, чырвоныя, ружовыя астры цвілі ў палісадніку.

2. Калі дапасаваныя азначэнні стаяць пасля азначаемага слова:

Лес, ціхі, маўклівы, сустрэў нас непрыветна.

3. Мастацкія азначэнні – эпітэты:

Мы выйшлі з сада і акунуліся ў сінія, шаўковыя туманы.

4. Калі першае азначэнне выражана прыметнікам, а другое – дзеепрыметнікам або дзеепрыметным зваротам:

І прыйшлося Васілю хочаш не хочаш адкрываць недаверлівае, закрытае на моцны замок сэрца.

Неаднародныя азначэнні

Калі азначэнні характарызуюць прадмет з розных бакоў:

Пад сонцам грэліся бярозы ў белым тонкім палатне.

Калі першае азначэнне паясняе спалучэнне азначэнне + назоўнік, а не сам назоўнік:

Стол засланы белым ільняным абрусам.

Памятайце:

- звычайна ў групе неаднародных азначэнняў адно азначэнне выражана якасным, а другое – адносным прыметнікамі;
- азначэнні неаднародныя, але аддзяляюцца коскамі, калі другое азначэнне паясняе, канкрэтызуе, удакладняе сэнс першага:

Апошняя, найбольш чаканая сустрэча не прынесла Івану палёгкі, Вера яго так і не зразумела.

Адасабленне азначэнняў

1. Калі адносіцца да асабовага займенніка (незалежна ад месца ў сказе):

Дужы і моцны, ён неяк адразу аслаб і, прытуліўшыся да дрэва, прыплюшчыў вочы.

2. Калі стаяць пасля назоўнікаў і нясуць сэнсавую нагрузку: *У хаце, пустой і маўклівай, стаяла некалькі ложкаў.*

3. Калі два і больш адзіночных азначэнняў стаяць пасля азначаемага слова (перад ім ёсць азначэнне):

Сяргей лічыў Алёшу нясмелым хлапчуком, ціхім, непрыкметным.

4. Калі азначэнне мае дадатковае акалічнаснае адценне ўступкі, прычыны, часу:

Ахоплены ўладарнай сілай успамінаў, хлопец зацяў у сабе нясцёрпную журботу душы.

5. Калі азначэнне ўдакладняе або паясняе папярэдняе:

На тым, далёкім, беразе вайны мы засталіся вечна маладымі.

6. Калі паміж дапасаваным азначэннем і азначаемым словам стаіць выказнік або іншыя члены сказа:

Усыпаня сакавітымі яблыкамі, нізка нагіналіся галіны антонавак і цітавак.

Памятайце:

- не адасабляюцца азначэнні, якія стаяць пасля асабовага займенніка ў форме В. склону:

Я ніколі не бачыў цябе нерашучага і такога спустошанага;

- не адасабляюцца азначэнні, калі адносяцца да няпэўных ці азначальных займеннікаў:

Хтосьці нясмелы і ціхі сумна зірнуў на мяне.

Адасабленне недапасаваных азначэнняў

1. Калі адносяцца да асабовых займеннікаў, уласных і агульных назоўнікаў (незалежна ад месца ў сказе):

У зялёнай майцы, з загарэлым тварам і рукамі, з ускудлачанымі валасамі, ён здаваўся прыгажэйшым, чым у найлепшым сваім гарнітуры.

2. Калі ўдакладняюць папярэдняе дапасаванае азначэнне:

Высокі, у палавіну чалавека, дубовы пень ясна вылучаўся сярод дзеравак.

3. Калі стаяць у адным радзе з дапасаванымі азначэннямі:

На гэтым вале, нахіліўшыся над болотам, стаяў старэнькі дуб, тоўсты, нізкі, з сухім верхам.

4. Калі стаяць перад назоўнікам і ўдакладняюць сэнс папярэдняга слова:

З другога, меншага пакоя выйшаў малодшы сын Коркія.

Памятайце:

- калі недапасаванае азначэнне выражана інфінітывам (можна ўставіць словы *а іменна*), то перад азначэннем ставіцца працяжнік:

Толькі адна каманда перадавалася па ланцужку – трымацца да апошняга;

- калі пры азначэнні-інфінітыве няма дапасаванага азначэння, то яно звычайна не адасабляецца:

Алесь выказаў прапанову скасіць Міронісе сена, бо яе Пётр у Чырвонай Арміі.

Практыкаванне 36. Спішыце. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку пры аднародных і неаднародных азначэннях.

1. Зямлю парэзали вузкія сялянскія дарогі. 2. Быў ясны летні дзень. 3. Сыпануў дробны асенні дождж. 4. У букеціку былі белыя чырвоныя сінія і жоўтыя кветкі. 5. Дружбы шмат на свеце сардэчнай у людзей шчырай слаўнай і прыгожай. 6. Старэнькі але крэпкі дзядок сустрэў мяне на двары. 7. Я люблю блукаць па вузкіх мінскіх вуліцах вясной. 8. Хвіліны праз дзве пачуліся галасы сабак тонкія і прарэзлівыя тоўстыя і болей паважныя. 9. Васіліна акінула позіркам поле і глыбока ўдыхнула чыстае насычанае лёгкай веснавой парнасцю паветра. 10. Паабапал дарогі было поле жоўтае ад іржышча. 11. Паветра напоенае пахам хвоі навісла шызаватай смугой. 12. Высокі вечна малады у ззянні зор і рос свае гады як жалуды дуб на зямлю атрос. 13. Надышла зіма марозная снежная. 14. Чую звон нудны рэдкі невяселы. 15. Цёплыя сардэчныя ўспаміны самы лепшы помнік на зямлі. 16. На доўгай абсаджанай таполямі вуліцы было ціха і бязлюдна. 17. Побач чыгункі стаяў высокі стары лес таемны пануры і важны. 18. Вецер варушыў яго густыя з глянцавым водбліскам валасы. 19. Пад нагамі парываў чысты сухі сняжок.

Адасабленне прыдаткаў

20.3. Прыдатак

Разнавіднасць значэння, выражаная назоўнікам, які дапасуецца да паясняльнага слова ў склоне. Падкрэслівае характэрныя асаблівасці:

- 1) род заняткаў: *студэнты-дружыннікі*;
- 2) прафесію: *настаўнік Клязовіч Сяргей Іванавіч*;
- 3) нацыянальнасць: *дзяўчынка-буратка*;
- 4) уласнае імя: *планета Венера*;
- 5) эмацыянальную ацэнку, своеасаблівасць прадмета, асобы: *восень-чараўніца, хлопец-маўчун*.

Памятайце:

- калі ўласны назоўнік – імя, прозвішча канкрэтнай асобы, то прыдаткам з'яўляецца агульны назоўнік:

*дэфектолаг Сільвановіч,
мастак Шаранговіч;*

- калі уласны назоўнік – геаграфічная назва, то ён і з'яўляецца прыдаткам:

*вёска Ніўкі,
магазин «Несцерка».*

Адрознівайце:

- словы з прыдаткамі ад складаных слоў (абазначаюць адно паняцце):

*дом-музей,
генерал-палкоўнік;*

- словы з прыдаткамі ад сінанімічных спалучэнняў (з'яўляюцца адным членам сказа):

*шляхі-дарогі,
сцежкі-дарожкі,
волечка-свабода.*

Развітыя і неразвітыя прыдаткі адасабляюцца:

1. калі адносяцца да асабовага займенніка (незалежна ад месца):

Летам мне, пастуху, трэба было мець добрую пугу;

2. калі стаяць перад уласнымі назоўнікамі і маюць дадатковае акалічнаснае значэнне:

Выдатны майстар беларускага слова, Якуб Колас карыстаўся любоўю народа;

3. Калі прыдаткі звязваюцца з азначаемым словам злучнікамі:

а) *ці, або* (з удакладняльным значэннем);

б) *як* (з прычынным значэннем);

в) словамі *на мянушцы, на клічцы, на прозвішчу:*

Юрыя Уладзіміравіча, як добрага спецыяліста, часта запрашалі правесці кансультацыі для маладых праграмістаў.

Памятайце:

- калі злучнік *як* са словамі, да якіх адносіцца, мае значэнне «у якасці», то такі зварот прыдаткам не з'яўляецца і не адасабляецца:

Як лекавая расліна журавіны вядомыя са старажытных лячэбнікаў;

- калі трэба падкрэсліваць удакладняльны, паясняльны характар прыдатка (звычайна прыдатак – у канцы сказа), ставіцца працяжнік:

3 ініцыятывы і фундацыі Еўфрасінні была пабудавана царква Спаса – унікальны помнік мураванага дойлідства Беларусі.

Практыкаванне 37. Спішыце сказы, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Тэатр імя Якуба Коласа знаходзіцца ў горадзе Віцебску.
 2. Выдатны паэт і крытык Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй тонкім разуменнем паэзіі.
 3. З-за ўзгорка выплыў хутарок сядзіба дробнага арандатара.
 4. Тым часам Толя знайшоў Івана Іванавіча млынара і перадаў яму дзедаву просьбу.
 5. Былы марак ён добра ведаў марскія звычаі.
 6. Дарослыя з зайздрасцю пазіралі з берага на нас хлапчукоў але ўзысці на лёд не адважваліся.
 7. Сённяяшню чытачу Брыль вядомы як майстар лірыка-філасофскіх мініяцюр.
 8. Яны прывіталіся як добрыя сябры.
 9. На пасяджэнні я выступаў як сведка.
 10. Яму Васілю даручана адказная задача.
 11. Яна была такая шырокая веснавая Дзвіна.
 12. Нашы людзі удзячныя нашчадкі Францыска Скарыны помняць вялікі подзвіг свайго славутага першадрукара.
 13. Лакрыца ці лакрычны карань гэта расліна салатзейшая за цукар.
 14. Гарадскі пасёлак Бярозаўка Лідскага раёна вядомы як вытворчая база шклозавода «Нёман».
 15. І той рыбак Сымон Латушка з вачэй знікае ў той жа час.
 16. Еўфрасіння Полацкая будучая святая нарадзілася ў сям'і князя Святаслава-Георгія малодшага сына Усяслава Чарадзея.
 17. Праз колькі стагоддзяў мы будзем удзячныя ім Францыску Скарыну Сымону Буднаму Васілю Цяпінскаму за тое што яны першымі на Беларусі пачалі друкаваць кнігі.

20.4. Акалічнасці

Акалічнасцю называецца даданы член сказа са значэннем якаснай характарыстыкі дзеяння, спосабу дзеяння і ўмоў, якія суправаджаюць дзеянне.

У ролі акалічнасці выступаюць прыслоўі і дзеепрыслоўі, назоўнікі ва ўскосных склонах, лічэбнікі або спалучэнні лічэбніка з назоўнікам, незначальная форма дзеяслова. Напрыклад: *Начамі павяваў здаровы і прыемны халадок. Ян ішоў дахаты не спяшаючыся. Каця ўздрыгнула ад нечакана-*

сці. Мы адышліся досыць далёка ад чыгункі і спыніліся рانیцай на ўзлеску адпачыць.

Акалічнасці звычайна адносяцца да асабовых форм дзеяслова, радзей – да назоўнікаў, прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, прыслоўяў, дзеепрыслоўяў.

Акалічнасці падзяляюцца на некалькі разрадаў: месца, часу, прычыны, мэты, спосабу дзеяння, меры і ступені, умовы.

Акалічнасць месца абазначае месца дзеяння, напрамак, шлях руху і адказвае на пытанні *дзе? куды? адкуль? дакуль?* Выражаецца прыслоўямі месца, назоўнікамі ў формах ускосных склонаў з прыназоўнікам і без прыназоўніка, устойлівымі зваротамі: *Тут, у лясніцтве Лімень, берагі цвёрдыя, і бабры робяць у іх норы, наверх нацягваюць галлё, бяровенні.*

Акалічнасць часу абазначае час дзеяння і адказвае на пытанні *калі? з якога часу? да якога часу? за які час?* У ролі акалічнасцей часу выступаюць прыслоўі часу, назоўнікі ў форме ўскосных склонаў і ўстойлівыя звароты: *Днём яшчэ было цёпла, а пад вечар апусцелая, няласкавая зямля стыла на халадзе.*

Акалічнасць прычыны раскрывае прычыну ўзнікнення дзеяння і адказвае на пытанні *чаму? з якой прычыны?* Выражаецца прыслоўямі прычыны, ускоснымі склонамі назоўніка, словазлучэннямі: *Знячэўку Базыль так перапалохаўся, што ўвесь задрыжаў і падскочыў.*

Акалічнасць мэты абазначае мэту дзеяння і адказвае на пытанні *дзея чаго? з якой мэтай?* Прыслоўі мэты, ускосныя склоны назоўнікаў, інфінітыў і устойлівыя звароты ўжываюцца для выражэння акалічнасці мэты: *У Белавежскай пушчы зроблены вялікія і маляўнічыя штучныя азёры для звярыных вадапояў.*

Акалічнасць спосабу дзеяння абазначае спосаб дзеяння і адказвае на пытанні *як? якім чынам?* У ролі іх выступаюць якасныя прыслоўі, назоўнікі ва ўскосных склонах, дзеепрыслоўі і ўстойлівыя звароты: *Сонца прыгравала з кожным днём усё*

мацней і мацней; *Востра пахла горкай лазой і талым снегам.*

Акалічнасці меры і ступені абазначаюць меру і ступень праяўлення дзеяння ці прыметы і адказваюць на пытанні *колькі? як многа? у якой ступені?* Такія акалічнасці выражаюцца спалучэннем колькасных і якасных прыслоўяў, назоўнікамі ў формах ускосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх, колькасна-іменнымі словазлучэннямі: *Не пабаяўся прайсці пяхотам цэлых сто вёрст, каб паступіць на рабфак.*

20.5. Адасабленне акалічнасцей

Выражаюцца

1. Дзеепрыслоўнымі зваротамі:

Вуліца змоўкла, слухаючы гул у небе.

2. Адзіночнымі дзеепрыслоўямі:

Усміхнуўшыся, Валя падала руку.

3. Спалучэннямі назоўнікаў з прыназоўнікамі:

Дзякуючы сястры, я здолеў закончыць ВНУ.

Адасабляюцца

1. Калі выражаны дзеепрыслоўнымі зваротамі (незалежна ад месца):

Антон узмахнуў рукамі і, лёгка наступіўшы на прытуплены канец бярвяна, апынуўся на тым баку.

2. Адзіночнымі дзеепрыслоўямі са значэннем дадатковага дзеяння або стану (акрамя спосабу дзеяння):

Развітаўшыся, Ніна хуценька выбегла за весніцы і пакрочыла дадому.

3. Дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты, перад якімі стаяць словы, як, нібы, быццам:

Вёска прыціхла, як бы патануўшы ў цемры.

Пятро падышоў да Сашы і, ўбачыўшы яе нерашучасць, прытуліў да сябе.

4. Калі выражаны назоўнікамі з прыназоўнікамі нягледзячы на, дзякуючы, якія стаяць перад выказнікамі:

Нягледзячы на моцную завіруху, мы вырашылі паслаць наперад разведку і не памыліліся: наперадзе была нямецкая засада.

5. Калі выражаны назоўнікамі з прыназоўнікамі паводле, насуперак, у адпаведнасці з, згодна з, з прычыны:

З прычыны занятасці, я так і не наведаў хворага Міхала, аб чым заўсёды шкадаваў.

6. Калі акалічнасці ўдакладняльныя (канкрэтызуюць, удакладняюць сэнс папярэдняй акалічнасці):

На ўзгорку, побач з хатай, расце высокі дуб.

Памятайце:

- часціцы (*нават, амаль*), якія стаяць перад дзеепрыслоўным зваротам, уключаюцца ў яго склад: *Вера прайшла міма, нават не паглядзеўшы ў яго бок;*

- не адасабляюцца акалічнасці, цесна звязаныя па сэнсе з выказнікам: *Пятро стаяў не варушачыся і пазіраў на Кідалу;*

- калі выражаны фразеалагізмамі: *Хлопцы спалі як піаніцу прадаўшы;*

- калі адзіночнае дзеепрыслоўе стаіць пасля прыслоўя і ўтварае адзін рад аднародных членаў: *Імкліва і булькаючы бегла крыніца.*

Практыкаванне 38. Спішыце сказы, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Нерухома стаяў густы лес шчыльна прытуліўшы верхавіны да верхавін. 2. Спяваючы маці не зводзіла вачэй з кроснаў. 3. Раман стоячы весела пасмейваўся. 4. Нават і зараз

нягледзячы на свае восемдзсят год дзед Мікіта любога маладога за пояс заткне. 5. Ён не мог сядзець склаўшы рукі. 6. Спачатку яны ішлі прыгнуўшыся потым папаўзлі. 7. Не сціхаючы грымеў гром. 8. Янка доўга стаяў у двары разглядаючы ўсё і разважаючы. 9. Алік без запінкі ні разу нават не збіўшыся даказаў абедзве тэарэмы. 10. З мора паляцела вялікая хваля і ударыўшыся аб каменне рынула на яго безліччу пырскаў. 11. Самазвал ірвануўся ўперад але праехаўшы некалькі метраў засеў у непразнай гразі. 12. На полі недалёка ад вёскі працавалі людзі. 13. Каля клуба на пляцоўцы моладзь гуляла ў мяч. 14. Людзей на работу выйшла мала чалавек восем... 15. Ад свежага марознага паветра стала на нейкі міг холадна аж дрыжкікі па целе пайшлі. 16. А ў небе ўдзень і вечарамі высока роўнымі шнурамі злятаўся вырай жураўліны.

§ 21. АДНАРОДНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

Два ці больш члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова або словазлучэння і характарызуюцца інтанацыяй пералічэння, называюцца аднароднымі.

Аднароднымі ў сказе могуць быць дзейнік, выказнік, дапаўненні, азначэнні і акалічнасці. Напрыклад: *Прыемна глядзець на новыя, вялікія, чыстыя, адна ў адну, добра дагледжаныя хаты сяла.*

Аднародныя і неаднародныя азначэнні

Азначэнні бываюць аднародныя і неаднародныя.

I. Азначэнні аднародныя, калі абазначаюць:

- а) адметныя прыметы прадметаў;
- б) розныя прыметы аднаго і таго прадмета, характарызуючы яго з аднаго якога-небудзь боку (знешні выгляд, якасць, форма і інш.). Напрыклад: *Свечкі разлівалі мяккае, спакойнае святло.*

Аднароднымі звычайна з'яўляюцца адзіночнае азначэнне і наступнае за ім азначэнне, выражанае дзеепрыметным словазлучэннем. Напрыклад: *Бабровая хатка пакрыта новымі, зрэзанымі нядаўна палкамі.*

Азначэнні аднародныя, калі ўтвараюць сэнсавую градацыю (кожнае наступнае азначэнне ўзмацняе выражаную ім прымету), напрыклад: *Лёгка, іскрыстыя, празрыста-ажурныя песенныя збудаванні ўзнікаюць адно за адным, чаруюць музыкай, разлівам пачуцця, некранутай чысцінёй у вершах Купалы «Песня», «Бой», «А зязюлька кукавала...».*

Як правіла, аднароднымі з'яўляюцца дапасаваныя азначэнні, якія стаяць пасля азначаемага слова, напрыклад: *Я. Купала па характары таленту – паэт маштабнага мыслення, струны яго душы найбольш чула адгукваліся на ўсё вялікае, значнае, яркае, выключнае ў жыцці.*

II. Азначэнні неаднародныя, калі характарызуюць прадмет з розных бакоў, напрыклад: *Вось з-за дрэмлючага лазняку выглянула вялізнае чырвонае сонца – памер і колер і г. д.*

Неаднароднымі трэба лічыць два азначэнні, з якіх першае адносіцца не непасрэдна да назоўніка, а да спалучэння назоўніка з папярэднім азначэннем, напрыклад: *Знойдзеш на лузе і шэранькія шышачкі зязюлек, якія перамяшаліся з цёмнасіняй дзікай цыбулькай.*

21.1. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа

Коска не ставіцца

1. Калі адзіночны спалучальны ці размеркавальны злучнік звязвае два аднародныя члены сказа:

Дзед Астас і Міколка мнагазначна пераглянуліся.

2. Перад паўторным *і*, які звязвае розныя рады аднародных членаў:

Было ўсё слаўна: дом і блізка флігель, прыгожыя і стройныя ліпы, што паўколам падступалі да ставаў.

3. Калі аднародныя члены звязаны рознымі злучнікамі:

Цэлы дзень каля грушы спыняліся ці ішлі або ехалі людзі.

4. Перад першым пералічальным злучнікам:

У начной цішыні не было чуваць ні смеху, ні песняў, ні гаворкі.

5. Паміж неаднароднымі азначэннямі:

У парадзелым сівым тумане Ігнат убачыў групу людзей.

6. Паміж аднароднымі членамі, аб'яднанымі ў пары (але не паміж самімі парамі):

У садзе раскашавалі белым колерам слівы і вішні, чарэшні і маладзенькія яблынькі.

Коска ставіцца

1. Калі аднародныя члены звязаны бяззлучнікавай сувяззю:

Лес маўчыць глуха, знямела, зацята.

2. Калі аднародныя члены звязаны адзіночнымі супраціўнымі злучнікамі: *а, але, ды (але), аднак, затое:*

Свеціць сонца зімою, а не грэе.

3. Калі аднародныя члены звязаны паўторнымі спалучальнымі ці размеркавальнымі злучнікамі:

То разб'яжыцца, то пухам засцелецца хітрая мяцеліца.

4. Калі злучнік і паўтараецца, але звязвае не ўсе, а толькі частку аднародных членаў сказа:

Пажайцелі палі, і лясы за ракою, і сады.

5. Перад другой часткай парнага злучніка *як – так і, не толькі – але і, хоць і – але:*

Хоць і стомлены быў Міхась, але, сабраўшыся, пайшоў на вячоркі.

6. Паміж парамі аднародных членаў, звязанымі спалучальным злучнікам *і:*

Мір – гэта радасць і шчасце, мір і спакой на зямлі.

7. Калі адзіночныя злучнікі *і, ды, ды і* маюць далучальнае значэнне (і пры гэтым):

Вясна, лета, восень, ды і зіма цесна звязаны з земляробчым каляндаром, з працоўнымі клопатамі селяніна.

Практыкаванне 39. Спішыце сказы, пастаўце знакі прыпынку.

1. На дварэ сонца мароз і вецер. 2. Ён стаў пчаларом і садаводам і агароднікам. 3. Жыццё было для нас радасцю а не цяжарам. 4. Касцы ідуць то грамадою то шнурам цягнуць чарадою то паасобку то па пары. 5. Я малым хлапчуком палюбіў нашы пушчы і нівы і блакітныя рэкі і мора зялёных лугоў. 6. Сёмка быў сярэдняга росту шырокі ў плячах прысадзісты. 7. У думках і марах раблю свой абход на поўнач і поўдзень на захад і ўсход. 8. Песня і казка ходзяць у пары сеюць па свеце дзівы і чары. 9. Ні дзед Талаш ні Мартын Рыль не дагаворвалі сваіх думак да канца але разумелі адзін другога вельмі добра. 10. Усход над лесам азорваецца хораша пяшчотна. 11. У колер бярозы быў дзед закаханы і белыя яблыні песціў старанна... 12. Зямлі той кавалак заўсёды прысніцца то кужалем белым то спелай суніцай то поясам слуцкім то несвіжскім замкам ці то маладой на ўпрыгожаных санках. 13. Палявая дарога нырала ў лагчыны узбіралася на пагоркі і зноў звліста падала ўніз. 14. Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. 15. Дзесьці раздаваліся не то раскаты далёкага грому не то прыглушаныя стрэлы. 16. Сляды цягнуцца ланцужком таму што ваўкі ідуць па снезе адзін за адным нага ў нагу след у след. 17. Хоць нашы хлопцы і не думалі любавання прыродай але мімаволі спыніліся перад такім характэрным і моўчкі пачалі азірацца. 18. Маўклівая і трывожная ноч плыве над затоенай прыціхлай зямлэй.

§ 22. АБАГУЛЬНЯЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Абазначаюць родавае паняцце пры аднародных членах і выконваюць аднолькавую з імі сінтаксічную функцыю.

У якасці абагульняльных слоў ужываюцца:

- 1) азначальныя займеннікі:
кожны, увесь (усе, усё), усякі;
- 2) адмоўныя займеннікі:
ніхто, нішто;
- 3) прыслоўі:
ніколі, нідзе, заўсёды, усюды;
- 4) назоўнікі і дзеясловы.

22.1. Знакі прыпынку пры абагульняльных словах

1. Пасля абагульняльнага слова ставіцца двукроп'е:
Усё злівалася з гарызонтам: дрэвы, стагі, будынкі.
2. Пасля аднародных членаў сказа перад абагульняльным словам ставіцца працяжнік:
Будынак, парк і агароджа – было ўсё слаўна і прыгожа.
3. Калі аднародныя члены стаяць у сярэдзіне сказа, то пасля абагульняльнага слова ставіцца двукроп'е, а пасля аднародных членаў – працяжнік:
Усё разам: і хаты, і поле, і дарога – чарнела ад асенняй імглы і туману.

Практыкаванне 40. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Бывала нідзе не пачуеш аніякага голасу ні дома ні на вуліцы.
2. Ад спёкі застыла ўсё і далёкі сіні лес і поле і хаты і самі людзі...
3. У хаце не было нікога ні старых ні малых.
4. Поле і будынкі усё пакрыта снегам.
5. Люба ўзялася за работу набрала бярэмя дроў унесла ў хату і стала класці ў печ.
6. Дзяцінства маладосць юнацтва сілы словам усё аддавалася зямлі.
7. Пайсці ў грыбы ці ў тую рыбу або паехаць на сядзібу ці ў млын малоць на хлеб збажынку усё гэта вабіла хлапчынку.
8. Усюды на чыгунцы у дэпо на электрастанцыі працуюць нашы людзі.
9. Усё сена жыта ячмені і аўсы звезена ў гумны.
10. Берасцянікі дразды зелянушкі усё гэта нашы звычайныя птушкі.
11. Усё хмурае неба і мёрзлая чорная зямля

было ахопена нечым сумным халодным і грозным. 12. Дажджу прасіла ўсё пад небам густое голле вішняка бары патрэская глеба і абмялелая рака. 13. Снягі схавалі ўсё і зараснікі балот і азярцы і сцежкі баравыя і шыр палёў і лугі. 14. Доўгі рад старых і высокіх дрэў ліп дубоў бяроз явароў і вязаў ішоў ад паўстанка проста ў чыстае поле і там канчаўся. 15. Сямейка праўда немалая чатыры хлопцы тры дзяўчаці ды бацька з дзядзькам трэця маці.

§ 23. ПАРАЎНАЛЬНЫ ЗВАРОТ

Словы, словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест пэўнага члена сказа або ўсяго выказвання.

Служаць для дакладнай характарыстыкі прадметаў і з'яў навакольнага свету.

Паводле будовы:

- 1) з аднаго слова: *як люстра;*
- 2) са спалучэнняў слоў: *нібы прыгожай чысцюткай хусцінкай.*

Параўнальны зварот са злучнікам як на пісьме выдзяляецца коскамі

1. Калі злучнік адносіцца да ўказальных слоў *так (гэтак), такі (гэтакі), той (тая):*
Нідзе так звонка не чуваць спеў жаваранка, як у полі.
2. Калі параўнальныя звароты маюць выразнае параўнальнае значэнне, хоць і не адносяцца да ўказальных слоў:
Праўда чыстая, як дзіцячыя вочы.
3. Перад *як* у спалучэннях не хто іншы, як; не што іншае, як:
Гэта быў не хто іншы, як Паўлюкоў Міхась.
Не што іншае, як золата, прывяло Шрэдэра ў далёкую беларускую вёску.

Коска не ставіцца

1. Калі параўнальны зварот уваходзіць у склад выказніка:

Вочы як дзве чарэшні ў дождж.

2. Калі параўнальны зварот – фразеалагізм:

Той славы з макавае зерне.

3. У зваротах са злучнікамі як у значэнні «у якасці»:

Мікалая Пятровіча запрасілі на кансіліум як урача, які лячыў хворую.

4. У зваротах, абедзве часткі якіх выражаюцца аднолькавымі словам:

Зіма як зіма. Мяцеліца як мяцеліца.

5. Калі злучнікі як, нібы, быццам выконваюць ролю часціц з рознымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі адносінамі:

Нібы ў зачараваным сне плыве Прыпяць.

Параўнальныя звароты, якія перайшлі ў разрад фразеалагізмаў

як бачыш

як без рук

як горкая рэдзька

як гром з яснага неба

як дзве кроплі вады

як забіты

як з вядра

як мага

як мае быць

як на заказ

як на іголках

як на пажар

як на масле

як рукой зняло

як рыба аб лёд

як след

як у ваду глядзеў

Практыкаванне 41. Спішыце, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Расой як жэмчугам акроплены мурог. 2. Бор стаіць задуменны як сівы дзед. 3. Быццам кроў журавіны чырванеюць між лозаў. 4. Круглы нібы шар выплываў з-за лесу месяц. 5. З боку вербачкі крывыя бы кабэцінкі старыя нуднай кучкаю

стаяць. 6. Снег пад нагамі скрыпіць што жывы. 7. На чале брыгады стаяў не хто іншы як муляр Лапко. 8. Ластаўка як і ўсе птушкі радуецца сонцу і цёпламу дню. 9. Яны адчувалі сябе амаль як дарослыя людзі. 10. Сонца прыгравала зусім як летам. 11. Між дзяцей дачку са школы як прыемна сустрэкаць! 12. Дождж паліў як з вядра. 13. Хата была як цацка. 14. Абоз расцягнуўся больш як на вярсту. 15. Хлапчукоў як ветрам здзьмула. 16. Лапко прыглядаўся да работы як гаспадар. 17. Цыбулька гаварыў як найлепшы прамоўца. 18. Лес патрэбны людзям не менш чым хлеб. 19. Вада ў рацэ нібы набрыняла свінцом. 20. Падаў ціха слаўся на дол лёгкі бы пух ужо не зімовы а вясенні снег. 21. З Андрэем ён падтрымліваў быццам сяброўскія адносіны. 22. У каморцы было холадна амаль як на дварэ. 23. Праз гэты гушчар ішла вузенькая як праехаць калясьмі дарога. 24. Ён меў права затрымлівацца ў адным месцы не больш чым на суткі. 25. Вячэра часта праходзіла як бы на святочным узроўні. 26. Дрэвы як быццам зацвілі залацістымі кветкамі. 27. Як тая рабіна цвіла ў гэтае лета Ганна.

§ 24. ЗВАРОТАК

Слова або спалучэнне слоў, якія называюць асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца ў размове.

У залежнасці ад будовы звароткі бываюць:

1) неразвітыя (адзіночныя);

2) развітыя (выражаны словазлучэннямі).

У мастацкіх творах зваротак – у аснове мастацкага прыёму *ўвасаблення* – зварот да прадметаў, з'яў рэчаіснасці.

У мастацкіх творах зваротак можа быць выражаны назоўнікам у форме клічнага склону:

дружа, куме, голубе, княжа, сябра, браце.

Зваротак членам сказа не з'яўляецца, але не можа існаваць без сэнсавай сувязі (пры дапамозе інтанацыі) з канкрэтным словам або сказам.

Зваротак можа знаходзіцца:

у межах сказа (выдзяляецца коскамі);

па-за межамі сказа (клічная інтанацыя, ад сказа аддзяляецца клічнікам):

Эх, луг шырокі! Як жывы ты, праменнем сонейка заліты, увесь час стаіш перад вачыма.

Коска ставіцца

У пачатку сказа (інтанацыя няклічная):

Зіма, колькі чысціні ў тваёй прыгажосці!

У сярэдзіне сказа (інтанацыя няклічная):

Углядайся, мой сыне, пільней углядайся ў святыя абрысы бацькоўскай зямлі.

У канцы сказа (інтанацыя аслаблена):

«Вельмі ты знаеш етыя законы, грамацей», – стаяў і пырскаў слінаю стары.

Калі перад звароткам стаіць выклічнік і займеннік **ты** або **вы**, то коска ставіцца пасля займенніка:

Эх ты, жыццё, жыццё людское! Няма табе, няма спакою!

Калі аднародныя і развітыя звароткі стаяць у сярэдзіне сказа і разрываюцца членамі сказа, то кожная частка зваротка выдзяляецца коскамі:

Ой ты, мая рыбка, спі, залатая!

Часціца о ад зваротка не аддзяляецца коскай:

О край родны, край прыгожы! Мілы кут маіх дзядоў!

Памятайце: зваротак трэба адрозніваць ад вакатыўных сказаў (закончанае выказванне з асобай інтанацыяй – радасць, абурэнне, гнеў, дакор):

«Панас!» – вырваўся невыкрык з грудзей старога...

Практыкаванне 42. Спішыце сказы. Выдзеліце звароткі знакамі прыпынку.

1. Ляці ж наша песня ад вёскі да вёскі. 2. Дзень добры юная вясна! 3. Ноч не шумі ты асокамі ціхім усплескам балот. 4. Пралятайце гады залатымі агнямі! 5. Чаго ж ты каліна сёння так нявесела? Дзень добры вам лясы і гоні! 7. Ну голубе бывай здаровы і шчаслівы. 8. О Радзіма табою напоўнена сэрца да краю. 9. Лес аб чым шумяць вяршыны? 10. А ты жыві каханы мой жыві. 11. Вы выйшлі ўдалеч маладыя вам доўга крочыць праз гады. 12. Родная мова цудоўная мова ты нашых думак уток і аснова. 13. Мiane ты і вучыла і лячыла я пра цябе спяваю зноў і зноў мая зеленакрылая Айчына краіна несмяротных курганоў. 14. Як ты дорага мне мая родная мова! Мілагучнае звонкае спеўнае слова! 15. Моцна кахаў я цебе дарагая але растацца нам час. 16. Магутнае слова ты роднае слова! Са мной ты наяве і ў сне. 17. Было спрадвеку слова ты крыніцай цудаздзейнай сілы. 18. Ну небажаты будем снедаць у людзей садзяцца ўжо абедаць. Цягні мачанку маці з печы! За стол малы за стол старэчы! 19. Дзе вы брацці-ўдальцы дзе вы хлопцы-касцы? 20. І нечым яшчэ ты запомніўся верасень.

Практыкаванне 43. Складзіце сказы, у якіх прыведзеныя словы ўжываліся б у ролі звароткаў. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

Сталіца, дарагія сябры, беларуская зямля, рэкі і азёры, край наш любімы.

§ 25. ПАБОЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫП

Словы, спалучэнні слоў, сказы, якія не з'яўляюцца членамі сказа, граматычна не звязаны з членамі сказа.

Выражаюць адносіны гаворачай асобы да выказанай думкі ці да спосабу яе выражэння.

Звязаны з усім сказам і ўключаюцца ў сказы з дапамогай інтанацыі пабочнасці (тэмп паскораны, тон паніжаны, аслабленне націску).

Ужываюцца у якасці пабочных канструкцый

Мадальныя словы:

мабыць, магчыма, бязумоўна, бяспрэчна, мусіць, напэўна, вядома...

Назоўнікі без і з прыназоўнікамі:

праўда, словам, на шчасце, на думку, на бяду, на праўдзе...

Займеннікі з прыназоўнікамі:

між іншым, між намі, апрача таго, акрамя таго ...

Субстантываваныя прыметнікі:

галоўнае, самае галоўнае, самае большае, самае горшае...

Прыслоўі:

па-вашаму, па-мойму, па-першае, па-другое...

Дзеяслоўныя формы:

думаецца, дапусцім, разумееш, ведаеш...

Словазлучэнні:

інакш кажучы, адным словам, калі ласка, з аднаго боку, разам з тым, чаго добрага...

Паводле значэння выражаюць:

розную ступень верагоднасці выказанай думкі:

1) няўпэўненасць: *трэба думаць, мабыць, магчыма, відаць, можа, здаецца...*

2) упэўненасць: *бяспрэчна, безумоўна, вядома, сапраўды, зразумела...*

спосаб выражэння думкі, адносіны да стылю паведамлення: *адным словам, інакш кажучы, карацей кажучы, па сутнасці...*

эмацыянальную ацэнку выказвання (*радасць, задавальненне, захапленне, гонар, здзіўленне, засмучэнне, шкадаванне*): *на радасць, на шчасце, на жаль, на бяду, як на дзіва, як на злосць...*

крыніцу паведамлення: *на маю думку, як кажуць, паводле атрыманых звестак, па-вашаму, з пункту гледжання...*

лагічную ацэнку, вынік, парадак думак, паслядоўнасць выказвання: *значыць, такім чынам, між іншым, з аднаго боку, з другога боку, перш-наперш, у першую чаргу, нарэшце...*

зварот да каго-небудзь з мэтай пэўнай ацэнкі, рэакцыі на паведамленне: *ведаецца, бачыце, разумееце, ці паверыце, калі ласка, прабачце...*

Памятайце:

- пабочныя канструкцыі выдзяляюцца коскамі;
- пабочныя сказы трэба адрозніваць ад пабочных слоў і спалучэнняў;
- спосаб выражэння пабочных сказаў:
  - а) двухсастаўныя асабовыя;
  - б) аднасастаўныя няпэўна-асабовыя;
  - в) аднасастаўныя безасабовыя;
- пры чытанні пабочных сказаў захоўваецца хуткі тэмп, вялікія паўзы, нізкі тон голасу:

З гутаркі высьвятляецца, што дзядзьку Вінцуку, так завуць пастуха, шэсцьдзесят чатыры гады.

Практыкаванне 44. Выдзеліце знакамі прыпынку пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы.

1. Відаць сягоння будзе дождж. 2. Адным словам выгляд у нас быў сапраўдных паляўнічых. 3. Саша на думку Лялькевіча паводзіла сябе дзіўна. 4. У рэчцы калі я не памыляюся водзяцца ракі. 5. Людзі слухалі ўважліва баючыся відаць пра-

пусціць хоць адно слова. 6. Андрэй прачнуўшыся як след нарэшце хутка збіраецца на работу. 7. Жыў дзед мой ходзяць чуткі каля дняпроўскай плыні. 8. Каля Нёмана а ён тут быў зусім недалёка пачулася песня. 9. Бараноўскія тры хлопцы як дубы былі дома. 10. Цяга да выключнага дзіўнага мабыць у самой прыродзе чалавечай. 11. А можа хто-небудзь хоча паслухаць як звянец лясныя званочки? 12. Балюча мне што лесавы вароты адчынены на жаль і брудным ботам. 13. Вядома нялёгка развітацца са сваёй марай. 14. Тыя мясціны можна сказаць цяпер не адрозніваюцца ад іншых нашых раёнаў. 15. А наогул ён зацяты хлопец і сваімі планами дзеліцца не з кожным. 16. Як човен збярогся? Ну па-першае дуб толькі мацнее ад вады. А па-другое човен трапіў у тарфянік які закансерваваў яго. 17. Ды як пісаў Францішак Багушэвіч бог няроўна дзеле... 18. На краі дзялянкі ўзвышаецца стары волат-дуб самы магчыма стары ў гэтым гаі. 19. Свята здавалася было яшчэ наперадзе. 20. Міра як хутка выявілася вучылася ў дзясятым класе. 21. Мабыць самы прыгожы з ўсіх беларускіх шляхоў лясны шлях з Мінска на Полацк. 22. А быць можа я ўсё прыдумаў?

Практыкаванне 45. Складзіце сказы, у якіх прыведзеныя словы ўжываліся б у ролі пабочных. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

Аднак, зразумела, прабачце, калі ласка, галоўным чынам, як гаворыцца, бяспрэчна, трэба думаць.

§ 26. СКЛАДАНЫ СКАЗ

Сказ, у якім дзве і больш прэдыкатыўных частак аб'яднаны ў адно граматычнае, сэнсавое і інтанацыйнае цэлае.

Часткі складанага сказа:

- 1) не маюць сэнсавай і інтанацыйнай завершанасці;
- 2) звязаны паміж сабой і ўзаемна дапаўняюць адна другую.

Часткі складанага сказа звязваюцца пры дапамозе:

- 1) злучальных злучнікаў (складаназлучаныя);
- 2) падпарадкавальных злучнікаў (складаназалежныя);
- 3) інтанацыі (бяззлучніковыя складаныя сказы).

Складаныя сказы паводле сродкаў сувязі падзяляюцца: на злучніковыя (складаназлучаныя):

Або ён не ведае аб арышце Панаса, або штось тойца ў яго думках;

злучніковыя (складаназалежныя):

Пеця ведаў, што Мікалай не будзе патураць яму;

бяззлучніковыя (бяззлучніковыя складаныя сказы):

Запаяеш па душы, дасі ўцехі гасцям – поўны гуслі насыплю дукатаў;

камбінаваныя (складаныя сказы з рознымі відамі сувязі):

Незнаёмаму з тутэйшымі балотамі чалавеку небяспечна забірацца ў гэтыя нетры: зойдзеш, ашаломішся, заблудзіш і не патрапіш выбрацца, бо, апроч густых чаротаў ды неба над галавою, нічога не ўбачыш.

26.1. Складаназлучаны сказ

Граматычна раўнапраўныя часткі звязаны пры дапамозе злучальных злучнікаў:

- 1) спалучальных: *і, ды (і), ні-ні;*
- 2) супраціўных: *а, але, аднак, затое, ды (але);*
- 3) размеркавальных: *ці, ці – ці, або, або – або, то – то;*
- 4) далучальных: *ды і, а то, і то.*

Памятайце:

- у сэнсавых адносінах часткі могуць быць адносна самастойныя або ўзаемаабумоўленыя (адносна самастойныя часткі можна пераставіць месцамі);
- першая частка больш самастойная, наступныя залежаць ад папярэдняй;

Коска не ставіцца

Калі часткі маюць агульны даданы член сказа, часціцу, пабочнае слова: *Відаць, маўчала возера ў тумане ды вербы плакалі ў цішы.*

Калі часткі складаназлучанага сказа выражаны пыталёнымі, пабуджальнымі ці клічнымі сказамаі: *Куды ж ісці і што рабіць?*

Калі часткі выражаны аднастаўнымі неразвітымі сказамаі: *Вечарэе і пахне кветкамаі.*

Памятайце:

- коска ставіцца, калі пры выказніках кожнай часткі ёсць аднолькавы член сказа:

Пры пыльнай дарозе шумяць палыны, і вясёлыя плачуць наводдаль каліны.

Кропка з коскай ставіцца

Калі часткі складаназлучанага сказа развітыя, маюць свае знакі прыпынку, вызначаюцца самастойнасцю:

Рыбак быў дзядзька, наш Антоні, як і работнік, адмысловы; а Уладзік пасвіў дзесь каровы, травіў чужыя сенажаці; а дома з дзецьмаі была маці.

Практыкаванне 46. Утварыце складаназлучаныя сказы, ужываючы наступныя злучнікі: *і, ды, а, але, ж (жа), аднак, толькі, затое, ці, або, то – то, ці то – ці то, не то – не то, ды і, і то, ды і то.* Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

Практыкаванне 47. Спішыце, дзе трэба, пастаўце знакі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамаі складаназлучаных сказаў.

- агульныя члены сказа знаходзяцца ў першай частцы;
- злучальныя злучнікі з'яўляюцца сродкам выражэння сэнсавых адносін паміж часткамаі:

- а) складаназлучаныя сказы са спалучальнымі злучнікамаі;
- б) складаназлучаныя сказы з супраціўнымі злучнікамаі;
- в) складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі злучнікамаі;
- г) складаназлучаныя сказы з далучальнымі злучнікамаі.

26.2. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах

Коска ставіцца

1. Калі часткі звязаны спалучальнымі злучнікамаі **і, ды (і):**

Прыпякае сонца, ды вее лагодны ветрык.

2. Калі часткі звязаны супраціўнымі злучнікамаі **а, але, ды (але), зато, аднак:**

Было хмарна, але дажду не было.

3. Калі часткі звязаны размеркавальнымі злучнікамаі **ці, або, ці – ці, або – або, не то – не то, ці то – ці то:**

То нямеюць нівы ў полі, то дрыжыць пяшчотна гай.

4. Калі далучальная частка звязана злучнікамаі **ды і, ды і то, а іменна:**

Гара невысокая, ды і то з яе цяжка з'ехаць.

Працяжнік ставіцца

Калі другая частка паказвае вынік, хуткую змену падзей або рэзкае супрацьпастаўленне:

Раздаўся зычны гук – і сухая галінка разляцелася на кавалкі.

Гукну ў прастор – і грозна адзавецца шалёны гром праз хіжыя вякі.

§ 27. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫ СКАЗ

1. За вокнамі шумяць у садзе слівы і месяц стаў над стрэхамі сяла. 2. Разрэдзіліся хмары і дзе-нідзе бліснулі зоры. 3. І хістаецца асока і шуміць высокі бор а ў душы не замаўкае струн вясёлых перабор. 4. Над вуліцай звесілі голле дубы купчастыя клёны і вязы а елкі да неба паднялі чубы.... 5. Сонца схавалася за гару а цень ад яе закрыў усё мястэчка але дзень ніяк не хацеў саступаць месца вечару і неба доўга заставалася ясным і светлым. 6. Ён ідзе а мрок гушчае ноч становіцца чарней песню ў лозах зачынае над рачулкай салавей а ў трушчобе за рачулкай свішча жудасна пугач і нясецца рэха гулка бы дзяціны смех і плач. 7. Пазірае ноч у вокны мутным вокам мжы ды ўсё булькаюць маркотна кроплі ў капяжы. 8. Павольна і ціха але шырока расчыняюцца дзверы і парог пераступае бацька. 9. З самых юначых гадоў марыў стаць паляўнічым а ніколі не ўдалося нават пахадзіць са стрэльбаю. 10. Многа ведай ды мала гавары. 11. Я выйшаў на праспект а там людское мора ўжо кіпела скрозь без краю і канца. 12. Ляжыць зямля ў адзенні белым і дрэвы ў шэрані стаяць. 13. Рэкі за выключэннем некаторых плывуць па раўнінах і таму яны павольныя. 14. Над Вязынкаю дождж імжэў і вербы гнуліся як хвалі. 15. У коміне вые і стогне вецер і гэта найлепшы акампанемент для чытання. 16. Праз нейкі час вецер разагнаў хмары ў вышыні і дождж сціх. 17. Але мінаў месяц другі і вада спадала. 18. Здаецца бялейшыя сталі гнуткія бярозы і яшчэ вышэй падаліся стромкія хвойкі ды елкі. 19. То ён згледзіць на дарозе цікавага жучка то з травы ўздымецца птушка то праляціць прыгожы матылёк. 20. Зноў тужліва закігікала на бліжнім балоце кнігаўка і высока ў небе дробненька замармытаў бакас. 21. Па-ранейшаму звіняць ручайкі і гэты звон у палявой цішыні асабліва меладычны. 22. На дварэ ішоў дождж і таму хлопцы засталіся дома. 23. Жанкі жалі сярпамі жыта а мужчыны дакошвалі куп'істую сенажаць. 24. Ці то ішлі на працу сяляне ці пастушкі дзе гналі кароў на пашу ці мо рухаўся паблізу які вайсковы атрад.

Складаныя сказы, у якіх часткі звязаны падпарадкавальнай сувяззю.

Часткі складаназалежнага сказа:

- 1) нераўнапраўныя (адна паясняе другую і падпарадкоўваецца ёй);
- 2) галоўная частка сінтаксічна незалежная;
- 3) даданая частка залежная ад галоўнай;
- 4) не маюць інтанацыі завершанасці;
- 5) існуюць толькі ў складзе складаназалежнага сказа.

Даданая частка паясняе і адносіцца да:

- 1) якога-небудзь слова ў галоўнай: *Пахне рانیца поўднем, які ўслед за ёю наступае.*
- 2) усёй галоўнай часткі: *Раскрываюцца краскі начныя, як выпадуць росы.*
- 3) указальных слоў *той, такі, столькі, так, тады* (самая цесная сувязь даданай часткі з галоўнай): *Таварыш той, хто дапаможа заўсёды ў бядзе.*

27.1. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе

Пытальнік

Ставіцца ў канцы складаназалежнага сказа, калі пытанне выражана ў галоўнай частцы:

Вы не падкажаце, як даехаць да чыгуначнага вакзала?

Не ставіцца, калі пытанне выражана ў даданай дапаўняльнай частцы:

Часта пытаю ў сябе, чаму гэту мову ўзяў з сабою, чаму гэту песню панёс з сабою, чаму гэты вечар жыве ўва мне, і ў крывінцы маёй, і ў расе.

Коска ставіцца пры збегу злучнікаў перад даданай часткай:

- 1) *што, калі; што, каб; бо, калі;*
- 2) *і, калі; а, калі; і, пакуль, але калі;*

калі ў другой частцы няма слоў *то, дык*:

Міхась часта заўважаў што, калі Аленка ўсміхаецца, на яе шчоках з'яўляюцца сімпатычныя ямачкі.

Коска не ставіцца, калі ёсць словы *то, дык*:

Зіма падкралася непрыкметна, і калі раніцай выйшлі на вуліцу то ўбачылі, што дворышча ўсыпана чысцюткім снегам.

Коска ставіцца:

калі аддзяляе даданыя часткі складаназалежнага сказа ад галоўнай:

Трывожна, хоць цішыня;

калі даданая стаіць у сярэдзіне галоўнай часткі:

Першыя дні, пасля таго як немцы занялі нашы Падлюбічы, на ўсходзе за лесам яшчэ грымела;

перад часціцамі *нават, толькі, асабліва*, калі яны стаяць перад злучнікам або злучальным словам:

Тут зусім ціха, асабліва калі сцямнее;

калі перад злучнікамі ці злучальным словам стаіць прыназоўнік з назоўнікам, то коска ставіцца перад прыназоўнікам:

Пацягнуліся нудныя пякучыя словы малітвы, у вымове якой нібы захавалася сусветнае гора;

калі даданая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе састаўных злучнікаў *пасля таго як, да таго часу пакуль, для таго каб, ад таго што, таму што, па меры таго як*, то коска ставіцца ў залежнасці ад зместу сказа і інтанацыі:

1) або перад усім злучнікам;

2) або перад другой яго часткай:

Пасля таго як зайшло сонца, над рэчкай паднімаецца малачаевы туман; Міхасёвы хлопцы памірыліся пасля таго, як Ганна выбрала сярэдняга, Ігнася.

Коска не ставіцца, калі даданыя часткі звязаны злучнікамі *і, ці, або, то*:

Я люблю пазіраць туды, дзе шумяць каласамі шырокія нівы або расцілаюцца бясконцыя зялёныя лугі;

калі даданая частка суадносіцца з фразеалагізмам:

Міхась крычаў як з ланцуга сарваўся; Пятро ляўся на чым свет стаіць.

Працяжнік ставіцца, калі даданая частка мае ўзмоцненую інтанацыю:

Як знішчым мы фашыстаў погань – зноў закрасуе родны край!

Дзе ступіць крок наш – шчасце ў вочы гляне, спеў зазвініць вясель, малады.

Двукроп'е ставіцца, калі даданая паясняе, канкрэтызуе змест якога-небудзь слова ў галоўнай (можна ўставіць словы *а іменна*):

Доўгі час у галаве жыло адно: каб паверылі, каб не папікалі старастоўствам, бо не па сваёй волі ж гэта было – прымусілі.

Практыкаванне 48. Пастаўце знакі прыпынку паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежных сказаў.

1. Весела звяняць ручайкі таму што прыйшла вясна. 2. Перад тым як пакінуць бераг Мірон Іванавіч уважліва аглядзеў раку. 3. Дружба сапраўдная пачынаецца тады калі людзі як мае быць ведаюць адзін аднаго. 4. Для таго каб многа ведаць трэба настойліва вучыцца. 5. Дняпро разліваецца шырока-шырока так што зусім не відаць процілеглага берага. 6. Гаворка заўсёды пачынаецца не для таго каб нічога не сказаць. 7. За вея круціла ўжо так што за які дзясятка метраў цяжка было заўважыць чалавека. 8. Высозны меднастволы бор з засені якога выбівалася рачулка як быццам адчуваў і разумеў настрой маёй душы. 9. У палосках святла відаць як цярусіць дробны косы дождж блішчаць мокрыя жалезныя слупы перо-

ны і платформы вымытыя дажджамі. 10. Тонкае і роўнае як струна дрэва выцягнулася ў вышыню каб зялёнай верхавінай зірнуць на ваколіцу. 11. Толькі на лодцы можна дабрацца туды куды не трапіць ні фурманка ні машына ні пешаход. 12. Вокны што выходзілі на вуліцу насцярожана маўчалі. 13. Заўжды мы тут любім спыніцца паслухаць як шум гэтых дрэў зліваецца з гулам сталіцы ў адзін непаўторны напеў. 14. Стаю і слухаю як у цішы зрываецца з галінкі спелы яблык. 15. Толькі на далёкай адлегласці можна адчуць якая вялікая любоў да родных мясцін жыве ў чалавечым сэрцы. 16. Той дарогай што ішла паміж тарфяніку і роўна пастаўленых у адну лінію хат вельмі шпарка ішоў чалавек. 17. Сонца такое што не зірнеш на снег! 18. У падножжы лясных шатаў дзе каліна расцвіла легла пышна і багата тканка цені і святла. 19. Змоўклі ўсе вакол абшары бо замыслілі штось хмары... 20. Шум стаіць над лясістай дуброваю быццам рада аб нечым ідзе... 21. Ураджайным будзе лета калі снег аж да акон. 22. Я люблю часіну навальніцы калі б'е пярун па ўсіх ладах і злююцца ў хмарах бліскавіцы кроплі асыпаючы на дах.

Практыкаванне 49. Утварыце складаназалежныя сказы, ужываючы наступныя злучнікі і злучальныя словы: *што, каторы, дзе, калі, як, быццам, куды, хто, які, чый, нібы, каб, тады, як, калі – то, чым – тым, хоць – але*. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

27.2. Знакі прыпынку ў складаным бяззлучнікавым сказе

Коска ставіцца, калі часткі складанага сказа маюць інтанацыю пералічэння і цесную сувязь паміж сабой: *Веснавое сонца свяціла ярка, першыя жаваранкі ўжо заліваліся недзе ў вышыні, палі стракацелі белымі і чорнымі плямамі. У лузе носяцца пахі сунічныя, нізка голаву хіліць трава, ззяюць срэбрам лустэркі крынічныя.*

Кропка з коскай ставіцца, калі часткі складанага сказа даволі развітыя, маюць свае знакі прыпынку: *Ціха трапечуцца лісіці зялёныя, з ветрыкам мову вядуць; вішні, узняўшыся белай каронаю, быццам дзяўчаты, цвітуць. Над рэчкай высокай сцяной стаяць стромкія хвоі, з лахматымі, белымі ад інею шапкамі; шырока развесілі сваё галлё волаты-дубы; блішчаць ледзянымі пацеркамі пышныя бярэзіны, сабраўшыся ў купку.*

Пастаноўка двукроп'я і працяжніка залежыць ад адносін паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа.

Двукроп'е

Адносіны паміж часткамі	Можна ўставіць	Прыклады
2-я частка раскрывае змест 1-й	<i>а іменна</i>	<i>Надвор'е было няўстойлівае: неба час ад часу зацягвалася хмарамі, імжыў дождж, затым зноў выблісквала сонца.</i>
2-я частка – прычына	<i>бо таму што</i>	<i>Вася пачырванел: яму цяжка было хлусіць. Я сёння не пайду на вуліцу: холодна.</i>
2-я частка дапаўняе, удакладняе, канкрэтызуе змест 1-й	<i>што, як</i>	<i>1. Я заўважыў: вецер змяніў напрамак. 2. Адразу стала ясна: дажджу не мінуць.</i>
2-я частка выражае прамое пытанне	–	<i>1. Вось толькі пытанне: як рана ён пойдзе? 2. Пеця паглядзеў на дырэктара: як той?</i>

Працяжнік

Адносіны паміж часткамі	Можна ўставіць	Прыклады
1-я частка – умова, час	<i>калі (перад 1-й ч.)</i>	<i>Адчыніш фортку – павее халадок (калі адчыніш фортку, то павее халадок)</i>
2-я частка – вынік, вывад	<i>таму, і таму</i>	<i>Гаспадарка яе невялікая – Даша адна спраўлялася з ёю.</i>
2-я частка мае параўнальнае значэнне	<i>як, быццам</i>	<i>Ідзе па вуліцы – лебедзь плыве. Слова сказаў – сякераю адсек.</i>

Адносіны паміж часткамі	Можна ўставіць	Прыклады
Супрацьпа-стаўленне	<i>а, але, аднак</i>	<i>Пастукалі ў дзверы – ніхто не адгукаецца. Каса не косіць – каса брые.</i>
Хуткая змена падзей, нечаканы вынік	<i>і</i>	<i>Зачэпіш галінку – на галаву снег, як са страхі. Бліснула маланка – стала відна як удзень.</i>
2-я частка выражае дадатковае паведамленне і пачынаецца словамі <i>гэта, то, так, такі</i>	–	<i>Прасіцца ён не будзе – гэта я цвёрда ведаю. У вас валасы дужа мяккія – такія звычайна ў жанчын бываюць.</i>
2-я частка мае вынікова-абгульняльнае значэнне	–	<i>Стракозы ляталі над травой, у паветры таўкліся камары, воблакі павольна плылі ў вышыні і знікалі – усё гэта прадказвала цёплыя дні.</i>

Часам бывае цяжка вызначыць адносіны паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа, яны «падыходзяць» адразу пад некалькі пунктаў правіла.

Калі пры напісанні дыктанта межы сказаў вызначаюцца даволі выразна і інтанацыя экзаменатара адпавядае пэўнаму знаку прыпынку, дакладнасць у пастаноўцы знакаў прыпынку амаль абавязковая. Абітурыент, які піша пераказ, па сутнасці, сам будзе сказы і, значыць, вызначае адносіны паміж імі; таму ў такіх выпадках пунктуацыйная варыянтнасць больш верагодна. Аднак трэба памятаць адно: любы знак прыпынку павінен тлумачыцца правіламі сучаснай пунктуацыі, інакш ён лічыцца памылковым.

Практыкаванне 50. Спішыце бяззлучнікавыя складаныя сказы і пастаўце знакі прыпынку паміж іх прэдыкатыўнымі часткамі.

1. Сонца грэе прыпякае лёд на рэчцы затрашчаў. 2. Цярэшка глядзіць у акно дахі дамоў абтрушаны снегам. 3. Мне бачна Полацк не старэе ён маладзее з кожным днём. 4. Радасна і шумна шалясцяць асіны радасна і шумна шалясцяць дубы. 5. Цяперашняе жыццё не павінна спыняцца на адным месцы яно мусіць вярцецца віраваць бегчы наперад. 6. Высока зоры ружавеюць лятуць буслы пад шляхам Млечным з лагчыны цёплы вецер вее над пожняй ціхі летні вечар. 7. Кране рукой рабіны куст звон чуецца рабінавы кране яна каліны куст звон чуецца калінавы. 8. Звыклія гукі напоўнілі лясныя гушчары у галлі заварушылася сонная птаха піскнуў заяц. 9. Сухі марац мокры май будзе жыта нібы гай. 10. Слова сказаў сякераю адсек. 11. Сёння ў нас зажыначкі жнейкі жыта зажыналі ў снапчкі павязалі свайго гаспадара снапамі звязалі. 12. Пяшчотна зелянее атава ў нізінках-пожнях чарнее свежаўзараенае ржышча. Шэра-зялёным дываном з ружаватымі прасветамі засланы масівы азіміны. 13. Паціснулі маразы трашчалі вуглы хаты і хлявоў. Густа лажыўся на ноч іней. Выбельваў стрэхі дрэвы нават здаецца і неба. 14. Праўда гэта ад думак не ўцячэш. 15. Хтось палое на сініцу нехта ловіць жураўля. 16. Бачыш неба вясклакай гарыць. Чуеш песню спяваюць вятры. 17. Кавалкамі чыстага неба сінеюць азёры грознымі вартавымі стаяць вячыстыя дубы на лугах. 18. Свяціў месяц блішчалі зоры. 19. Алесь не спіць ён у трывозе. 20. Каса не косіць каса брые. 21. У гэты дзень зямля спявала калоссе морам зашумела ясней і сонца нам зазяла грамчэй і песня зазвінела. 22. Белыя хмаркі над намі гулялі беглі ў няведамы край чыстыя росы як срэбра блішчалі гоманам поўніўся гай...

27.3. Знакі прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі (камбінаваным сказе)

У камбінаваных сказах знакі прыпынку ставяцца на аснове агульных правіл і залежаць ад тыпу сувязі і сэнсавых адносін паміж часткамі.

Прааналізуйце: *Цяпер буслы лёталі па чарзе: адзін ляцеў на здабыткі, а другі аставаўся вартаваць гняздо, каб вецер не сарваў яго. Адны плацілі акуратна, другія цягнулі бог ведае колькі, і мы ніяк не маглі пазбавіцца ад даўжнікоў. Ніхто не мае права залазіць у чужую душу, асабліва калі не ўпэўнены, што яго словы будуць лекамі.*

Коска не ставіцца паміж двума сказамі, звязанымі спалучальнымі злучнікамі, калі гэтыя сказы:

а) маюць адну (агульную) даданую частку: *У яго так балела галава і гарэлі вочы, што сон не прыходзіў. Вяселле працягвалася і госці не разыходзіліся, бо было яшчэ рана;*

б) адносяцца да агульнай часткі, звязанай з імі бяззлучнікавай сувяззю: *Можна было падумаць: зямля варушыцца і моцна ўздыхае ад зімовага сну прырода. І не было на кажуху ні аднаго жывога месца – так застракацілі яго белыя і чорныя плямы і так патыкала яго іголка.*

Пры збегу двух злучнікаў (злучальнага і падрадкавальнага) коска паміж імі ставіцца, калі далей няма другой часткі падпарадкавальнага злучніка (**то, дык**), і не ставіцца, калі яна ёсць. Параўнайце:

1. *Пот заліваў вочы, але, каб У дзеда Талаша было многа не выдаць сваёй слабасці, розных праектаў, але наколькі хлопец не кідаў вёслаў. гэта справа мела грамадскі*

2. *Вецер гнаў па небе абрыўкі характар, то дзед палічыў хмар, і, калі месяц хаваўся за болей правільным перадаць яе імі, рабілася цёмна. на вырашэнне грамады.*

Практыкаванне 51. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку ў складаных сказах камбінаванай будовы.

1. Люблю той лес што над табою высока ўзняў свае камлі яго ж карэнні над вадою нібы вянок табе сплялі... 2. Сцёпка

ведае як называецца станцыя але яму трэба разгаварыцца з хлапчукамі каб дазнацца таго што цікавіла яго цяпер. 3. Высокія хвалі білі ў бераг усё часцей і часцей па ўсяму відаць было што хутка пачнецца шторм. 4. Там дзе праходзіць дарога скрыпяць калёсы чуваць людскія галасы. 5. Ужо хата новая гатова прыбраны трэскі ўжо і дровы над белым дахам як карона красуе комінак чырвоны прыветна вокны пазіраюць бы вас у госці запрашаюць ну добры выгляд хата мае... 6. Днём было яшчэ цёпла а пад вечар калі чырвонае сонца сцякала за лес апусцелая няласкавая зямля стыла на холадзе. 7. А гармонік усё граў і граў і ўсё той жа дзявочы голас спяваў пра закаханых што ніяк не могуць растацца пра росную сцежку ў жыце і туманы над ракой. 8. Пахне хмелем і дарожным пылам і салодкай вільгаццю раллі буслянаты ўжо спрабуюць крылы што ў іх за лета адраслі. 9. Я дрэва пасадзіў і сына маю я і песню што я склаў ужо спяваюць людзі. 10. Пакуль жывы ты многа можаш у горы сябру дапаможаш збудуеш дом напішаш верш і шчасце любай прынясеш. 11. Недалёкі збоку лес проста на вачах мяняўся усё больш і больш зелянелі сосны якія неўзабаве ішлі ўжо аднастайным і дружным зборам. 12. Часам крылы ветрака круціліся і мне здавалася што ён махае рукамі нібы некага кліча. 13. У хвойніку было ціха толькі час ад часу крыкне варона шарахнецца заяц. 14. Ужо ўзышоўшы на двор Драздовіч заўважыў што перамяніўся напрамак ветру значыць не мінуць навальніцы. 15. Цяпер зноў чуваць як чахае сякера дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё...

§ 28. ПРОСТАЯ МОВА

28.1. Знакі прыпынку ў сказах з прастай мовай

Пастаноўка знакаў прыпынку ў сказах з прастай мовай (далей – ПМ) залежыць ад месца слоў аўтара (перад прастай

мовай, пасля яе, у сярэдзіне), а таксама ад таго, выказаная простая мова ці нявыказаная.

Выказаная простая мова перадае словы, якія былі выказаны ўслых. У словах аўтара могуць быць дзеясловы са значэннем маўлення тыпу *сказаў, прамовіў, выказаў думку* і пад.

Нявыказаная простая мова перадае словы, што не былі выказаны, таму ў словах аўтара ўжываюцца дзеясловы са значэннем думкі тыпу *падумаў, падумалася, успомнілася* і пад. або словы *напісаў, прачытаў*.

У афармленні на пісьме выказанай і нявыказанай простаі мовы шмат агульнага, аднак трэба памятаць: нявыказаная ПМ заўсёды бярэцца ў двукоссе, а выказаная пішацца найчасцей з абзаца, перад якім ставіцца працяжнік, і ў двукоссе не бярэцца. Пасля выказанай простаі мовы новы сказ звычайна пішацца з чырвонага радка.

1. Простая мова пасля слоў аўтара

Нявыказаная простая мова
А: «П». / А: «П!».

Выказаная простая мова
А: або А: або А:
– П. – П! – П?

Падумаў Сцяпан: «Старэю ўжо, а жыцця людскага яшчэ не бачыў».

*Вера Мікалаеўна сказала:
– Мыйце рукі і садзіцеся за стол.*

2. Простая мова перад словамі аўтара

«П», – а. / «П!» – а. / «П?» – а.
«Куды ж ён пайшоў?» – карцела
пытанне ў Аўгінінай галаве.

– П, – а. ці – П! – а. ці – П? – а.
– *Што ты, Саўка, бунтуеш? – звярнуўся да яго войт.*

3. Словы аўтара могуць разрываць простую мову

Калі словы аўтара разрываюць ПМ там, дзе стаяла кропка, пыталнік або клічнік, сказ афармляецца наступным чынам:

«П, – а. – П». – П, – а. – П
«П! – а. – П». П! – а. – П.
«П? – а. – П». – П? – а. – П.

Прааналізуйце.

Без слоў аўтара

1. – *Добры дзень, дзяўчаткі. Хоць я вас і першы раз бачу, але ўжо люблю вас за тое, што вы сябруеце з маёй Насцечкай.*

2. – *Ну, а як тваё прозвішча? Скажы нам усім.*

3. – *Ну, дачушка, у ішчаслівы пуць!*

4. «*Будзе дожджык: дым пайшоў наніз*».

Са словамі аўтара

1. – *Добры дзень, дзяўчаткі, – сказала мама. – Хоць я вас і першы раз бачу, але ўжо люблю вас за тое, што вы сябруеце з маёй Насцечкай.*

2. – *Ну, а як тваё прозвішча? – пытае Ганьку настаўнік. – Скажы нам усім.*

3. – *Ну, дачушка, – бацька кажа, – у ішчаслівы пуць!*

4. «*Будзе дожджык, – шэпча жыта, – дым пайшоў наніз*».

4. Калі ў словах аўтара ёсць два дзеясловы са значэннем маўлення, думкі і адзін з іх адносіцца да першай часткі, а другі – да наступнай, паказваючы на працяг простаі мовы, то на пісьме такі сказ афармляецца наступным чынам:

– *Ведаеш, мамачка, каго я прывяла? – весела сказала дачка і таемна праіпантала: Гэта той самы госць, якога мы калісьці ратавалі ад немцаў.*

«П, – а і а: – П»,

– П, – а і а: – П.

5. Калі ПМ знаходзіцца ў сярэдзіне слоў аўтара (яна называецца ўключанай простаі мовай), то перад ёй ставіцца двукроп'е, а пасля яе – знак, абумоўлены структурай сказа:

1. *Вось пішу: «Жывая, здаровая, хаджу на танцы», а сама плачу ад сораму, што хлушу.* 2. *Кінуўшы на хаду: «Я да Андрэя», хлопец амаль выбег з хаты.* Калі ў канцы ўключанай простаі мовы стаіць клічнік, пыталнік, шматкроп'е або на месцы разрыву ў аўтарскай мове адсутнічае коска, пасля ўключанай ПМ ставіцца працяжнік: 1. *Васіль на хаду ўжо крыкнуў: «Уцякай!» – і пабег яшчэ шпарчэй.* 2. *Ляўчук крыкнуў: «Бяжым!» – і яны, прыгнуўшыся, што было сілы пабеглі назад да ўзлеску.*

Звычайна афармляюцца як складаныя бяззлучнікавыя сказы, у якіх дакладна не ўказана, каму належыць простая мова:

1. *Многія могуць паўтарыць: бяда і намучыць і навучыць.*
2. *Хораша як людзі казалі: лье як з вядра.*
3. *Праўду кажучь: з кім павядзешся, ад таго і набярэшся.*

Дапускаецца запісваць у двукоссе выказаную простую мову, якая была паўторана неаднойчы: 1. *«Калі хочаш каму зрабіць зло, зрабі дабро», – не раз гаварыў мой бацька.* 2. *«Што за дзяўчына! Што за натура!» – колькі разоў здзіўляўся малады настаўнік.* 3. *«Калі бог хоча пакараць чалавека, то адбірае ў яго розум», – любіла паўтараць Алена Лявонаўна.*

Практыкаванне 52. Прыведзеныя сказы зрабіце простаай мовай, прыдумайце да іх словы аўтара і пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Настойліва будзем вучыцца.
2. Хлопцы, пачакайце! Я таксама іду з вамі.
3. З Новым годам, таварышы!
4. Чалавек жыве, пакуль нешта робіць.
5. Віншую вас з пачаткам новага навучальнага года!
6. Не ўсё новае лепшае за старое.
7. Няўжо так позна ўжо?
8. Скажаў усё.
9. Ты пачаставаў бы такога дарагога гасця.
10. Заўтра і зробім! А калі ж?
11. Як, няўжо няма ні аднаго блізкага мне чалавека, ні адной душы?

28.2. Замена простаай мовы ўскоснай.

Няўласна-простая мова

Ускосная мова – гэта чужая мова, якая перададзена не ад імя асобы, якой яна належыць, а ад слоў аўтара. Параўнайце:

Простая мова

1. – Скажыце, будзьце ласкавы, – зварачаўся настаўнік да некаторых сялян, – ці не ведаеце, дзе б тут знайсці каго з выганаўскіх?

Ускосная мова

1. *Настаўнік зварачаўся да некаторых сялян з запытаннем, ці не ведаюць яны, дзе знайсці каго з выганаўскіх.*

Як відаць з прыкладаў, канструкцыя з ускоснай мовай сінтаксічна ўтварае складаназалежны сказ, у якім галоўная частка – гэта словы аўтара (яны паказваюць, каму належыць выказанне), а даданая частка перадае змест чужой мовы.

Пры замене простаай мовы ўскоснай трэба памятаць:

Правіла	Прыклады	
	Сказ з простаай мовай	Сказ з ускоснай мовай
Асабовыя і прыналежныя займеннікі, а таксама дзеяслоўныя формы 1-й і 2-й асобы перадаюцца да асобы аўтара, г. зн. замест я , ты выкарыстоўваецца ён , а часам той ; замест мой – яго і г. д.	1. <i>«Я – сын будаўніка, – сказаў Карага, – і бацька мой – мужык».</i>	1. <i>Карага сказаў, што ён – сын будаўніка і бацька яго мужык.</i>
Калі простая мова – пыталны сказ з пыталнымі займеннікамі хто , што , які , чый , колькі , прыслоўямі калі , куды і інш., або часціцай ці , то яна замяняецца даданай дапаўняльнай часткай з выкарыстаннем гэтых займеннікаў ці прыслоўяў у ролі злучальных слоў або часціцы ці ў ролі злучніка	1. <i>«Чаму ж, татачка, ты так доўга не едзеш?» – зноў і зноў думае Сцёпка.</i>	1. <i>Зноў і зноў думае Сцёпка, чаму тата так доўга не едзе.</i>
Калі ў простаай мове ёсць выклічнікі, часціцы, то яны апускаюцца ва ўскоснай мове	1. <i>«Ну, што чуваць?» – запытаўся Васіль.</i>	1. <i>Васіль запытаўся, што чуваць.</i>
Звароткі пры замене ПМ ускоснай або становяцца членам галоўнай часткі складаназалежнага сказа, або апускаюцца	1. <i>Настаўнік яму сказаў: «Не пакідай, Сцёпка, навукі: у цябе вялікія здольнасці да яе».</i> 2. <i>«Цяпер, браце, наша свята!» – сказаў бацька Міколку.</i>	1. <i>Настаўнік сказаў Сцёпку, каб той не пакідаў навукі: у яго вялікія здольнасці да яе.</i> 2. <i>Бацька сказаў Міколку, што цяпер іх свята.</i>

Звычайна не замяняецца ўскоснаю ПМ, у якой перадаюцца пераважна эмоцыі: *«Вось табе і маеш...» – пакрывіўся Прыстром.*

Няўласна-простая мова – гэта форма перадачы чужой мовы, калі аўтар падае «ўнутраную мову» персанажа, зліваючы яе са сваёй: *1. Ён стаяў і прыслухоўваўся, ці хаця ж дома яны. А то сама яна мо ў сваім тэатры, а дзеці зноў, можна, пайшлі дзе да суседзяў на тэлевізар. Спачатку не чутно было ніякага голасу. Потым ён пачуў смех.*

Няўласна-простая мова блізкая да простага: у ёй захоўваюцца лексічная і сінтаксічная асаблівасці чужога выказвання, яго эмацыянальнасць і выразнасць. Аднак, як відаць з прыкладаў, няўласна-простая мова ў двукоссе не бярэцца.

Практыкаванне 53. Замяніце ўскосную мову простага і пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Якуб сказаў, што ведае месца, дзе ловіцца рыба. 2. Крушынскі цікавіцца, ці ідзе на дварэ дождж. 3. Міколка спытаў у дзеда, калі яны пойдучь на паляванне. 4. Падарожнік спыніўся і запытаў у дзяцей, як называецца іх вёска. 5. Людзі кажуць, што калі рана ўзарэш, то і ўраджай добры зярэш. 6. Ігнат задумліва сказаў, што каханне з гадамі не драбнее, а набіраецца моцы. 7. Іван здзівіўся яшчэ больш, пры чым тут яго брат Васіль. 8. Маці спытала ў яе, ці добры гэта хлопец. 9. Устаўшы з месца, я патрабаваў, каб аддалі кнігу. 10. Я спалохана спытаў, куды ён паедзе. 11. Алёша паабяцаў, што яшчэ прыедзе да нас. 12. Пыталіся ў Ганны, ці не здарылася што дома. 13. Мікола папрасіў, каб Грышка пачакаў крыху. 14. Міхал думае, што яму рабіць далей. 15. Па вёсцы пранеслася чутка, што прыехаў новы дырэктар школы. 16. Мне думалася, якую дарогу выбраць у жыцці.

§ 29. СПАСАБЫ ЦЫТАВАННЯ. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ЦЫТАТАХ

Цытата – гэта даслоўная вытрымка з чыйго-небудзь выказвання, з якога-небудзь твора, якую выкарыстоўваюць з мэтай падмацаваць, даказаць уласнае меркаванне або як ілюстрацыю.

На пісьме цытаты звычайна бяруцца ў двукоссе і афармляюцца, як сказы з нявыказанай простага мовай: *«Служыць свайму народу ўсімі сіламі душы і сэрца», – так усведамляў сваё прызначэнне Янка Купала.*

Цытату можна ўвесці і з дапамогай пабочных слоў або складаназалежных сказаў (цытата або яе частка бярэцца ў двукоссе і пішацца з малой літары): *На думку У. Гніламёдава, «паэзія – душа народа і яго гісторыя».*

У двукоссе бяруцца словы і выразы, якія ўжываюцца ў нязвычайным для іх значэнні, іранічна, упершыню прапануюцца аўтарам і пад.: *Лодка тут не пройдзе, а пехатою таксама не прабрацца між плаўняў, бо ў іх – бяздонныя «вокны».*

Вершаваныя цытаты, а таксама эпіграф (кароткае выслоўе, якое раскрывае тэму і ідэю твора) у двукоссе не бяруцца.

*Будзь жа, век малады,
Поўны светлымі днямі!
Пралятайце, гады,
Залатымі агнямі! –*

даносіцца адтуль, з пачатку ХХ стагоддзя, малады і задорны голас Максіма Багдановіча.

Пропуск у цытаце якіх-небудзь слоў абазначаецца шматкроп'ем: *Падкрэсліваючы ролю мовы ў выхаванні чалавека, Цётка пісала: «Роднае слова! З малых дзён мы чуюм цябе з матчыных вуснаў. Ты нам тлумачыш усё дзівы свету ... табе*

выказваем мы свой дзіцячы жаль, крыўду, жаданне, радасць...»

§ 30. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ВЫКЛІЧНІКАХ І ГУКАПЕРАЙМАННЯХ

Выклічнікі могуць знаходзіцца ў пачатку, сярэдзіне і канцы сказа.

Выклічнікі, якія знаходзяцца ў пачатку сказа і вымаўляюцца без клічнай інтанацыі, аддзяляюцца ад іншых слоў коскай: 1. *Ах, калі б цяпер з ёю быў Міхась!* 2. *Ат, што з табою гаварыць!*

Коска не ставіцца, калі выклічнік:

а) утварае непадзельны выраз з займеннікам або часціцай: 1. *Ну і сярдзіты быў дзядзька!* 2. *Ох і весела нам!* 3. *Эх і лес жа тут!* 4. *Ух ты* якая слаўная мясцінка!

б) цесна прымыкае да аднаго з паўтараемых у сказе слоў: 1. *Слаўна, ах слаўна* правялі мы лета! 2. *І ляцім жа, братка, эх ляцім!*

в) знаходзіцца перад асабовымі займеннікамі **ты, вы**, за якімі стаіць зваротак: 1. *Ой ты, месяц, любы дружа, паплыві на мора.* 2. *Эх вы, дарогі жыцця, што там за вамі ўдалі?*

Часціца *а* пры выклічніку *ну* коскай ад яго не аддзяляецца: *А, вось ён! А ну, вылазь хутчэй!*

Выклічнікі і гукаперайманні, якія выступаюць членамі сказа, страчваюць сваё значэнне і на пісьме бяруцца ў двукоссе: 1. *Здалёк пачулася «ўра».*

КОМПЛЕКСНЫЯ ЗАДАННІ І ТЭКСТЫ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ ПРАЦЫ

Практыкаванне 55. Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

Глядзіце колькі на карце блікітных плямінак і кропел...к! Гэта азёры. Яны густа ра...сеяны па ўсёй (В,в)іцеб...чыне і па ўсёй (паўночна)заходняй част...ы Мінскай ...обласці. Больш за дзве тыс...чы азёр нанес...ны на геаграфічныя карты. І ўлічыце (між)іншым што самыя маленькія на карту (не)трапілі. (Не) здарма гэты край называюць на Беларусі (П,п)азер'ем.

Разумна прыдумляе народ назвы для родных мясцін. Пале...се край лясоў. Паазер'е – край азёр.

Некат...рыя азёры раскіданы (па)асобку некат...рыя (не)вялікімі групамі. Вось цэлыя «сузор'і» азёр пад Мядзелем, пад Браславам...м. Тут ...ыходзяцца граніцы Беларусі Літвы і Латвіі. Шмат азёр на (В,в)іцеб...чыне вакол старажытнага Полацка... пад Ушачамі Лепел...м і Сянно.

Самае вялікае з (Б,б)елару...кіх азёр Нарач. Гэта і на карце відаць. Паэты часта параўноўваюць гэтае ...озера з морам. Побач з Нара...чу размясцілася яшчэ (не)калькі азёр Баторына Мясра Рудакова Белае Блакітнае Мядзел...скае Швакшты.

Нарачанская гру...па азёр самая вялікая і вядомая на Беларусі. Азёры разме...чаны тут вянцом. Яны ствараюць сво...асаблівую блакітную карону (П,п)азер'я.

А гэта ...озера Доўгае. З выгляд... яно (не)вялікае але (за)тое дна ў ім (не)дастанеш. Глыбіня яго дасягае п...цідзесяці метраў.

Ёсць праўда і глыбейшыя азёры на Беларусі. Так у ...озеры Рудакова што ўв...ходзіць у блакітную карону (Н,н)арачанскай гру...пы глыбіня дасягае месцамі сямідзес...ці метраў.

А якія прыгожыя кра...віды вакол азёр! Якія бага...ці хаваюцца ў іх глыбін...х! (В. Вольскі)

Практыкаванне 56. Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

Максім Багдановіч... Кароткі быў яго жы...цёвы век. Ён вым...раецца два...ца...цю пяццю гадамі. Многія літаратары ў такім узросце толькі пачынаюць тварыць. Ён жа – закончыў. І можа таму што пра...чуваў блі...кую развязку сп...шаўся працаваў (не)шкадууючы сябе.

У яго (не)было зацягнутага перы...ду вучнёўства. Пра сябе як паэта ён заявіць адразу і адразу (ж) упэўненай хадой по...дзе наперад пераадольваючы ця...касці. А іх было (ня)мала.

Толькі пяць гадоў жыў ён на Беларусі. Астатняе жы...цё пра...шло (па)за яе межамі. Таму родную мову на якой раша...цца тварыць давядзецца вывучаць па бацькавы... этнаграфічны... запісах ды па кніга... І (на)перакор в...лікадзяржаўным скептыкам якія (не)прызнавалі за беларус...кай мовай яе самастойнасці дакажа што яна (ні)колькі (не)бяднейшая і (не)горшая за іншыя мовы што ёй падуладны ўсе віды і жанры зведання і асво...ныя выс...каразвітымі літаратурамі і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя а...ценні чалавечых пачу...цяў.

Шмат час... мінула з тае пары. Шмат новых літаратурных імён за...зяла на небасхіл... нашай прыгожай піс...ме...насці. Шырокай магутнай хваляй б'ецца яна ўжо (не)толькі ў родныя берагі. І гэта (так)сама вынік той працы якую вельмі хораша здзейсніў (вечна) малады Максім Багдановіч.

Сёння мы ўжо (не)баімся даваць яму найвышэйшую ацэнку не баімся ставіць яго імя побач з ім...намі выдатных...ўрапейскіх піс...ме...нікаў. Створанае ім вытрымала выпрабава...не часам і (не)толькі (не)паблякла а наадварот яшчэ ярчэй зазіхацела здзіўляючы сваім хара...твом увесь славянскі свет. (А. Бачыла)

Практыкаванне 57. Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

Заўсёды славіўся Слуцк сваімі пладовымі садамі. Асабліва шырока былі вядомы м...сцовыя грушы (С,с)слуцкія бэры і жо...тыя слівы рэнклады. Гэтую сваю даўн...ю славу Слуцк (не)толькі захаваў да нашых дзён але і павяліч...ў.

Зямля на (С,с)лу...чыне багатая урадлівая. Глебы тут тлустыя ч...рназёмныя. (С,с)луччына багатая і хлебам і садамі і песнямі і працавітымі умелымі людз...мі.

Буйна калася...ца на шырокіх нівах пш...ніца і жыта. У нізінах хвалю...цца сін...вокі лён. І ўсюды ў гэтым прывычным пейзаж... мы заўважа...м выразныя рысы новага.

Чым далей едз...м мы на поўдзень тым ўсё больш набывае навакольная м...сцовасць знаёмае ўжо нам характ...рнае пале...кае аблі...ча. (Не)высокія ў...горкі з сасновым і ліс...вяным лесам чаргую...ца з палямі і садамі з нізінамі і лугамі балоц...стымі с...нажацямі. Сер...брацца (не)вялікія звілістыя рэчкі пабліскаюць сцюдзё...ныя крыніцы. (Дзе)нідзе купамі і (у)адзіночку растуць дубы.

Вунь ходзіць па зялёнай лугавінцы бус...л. Сваім (бела)чорным адзе...нем і чырвонай дзюбай ён ярка вылуча...цца на фон... зялёнай травы і блакітнага неба. Як павольна пер...стаўляе свае чырвоныя ногі! А дзюбу звесіў (у)ніз нібы ўважл...ва вывучае тарфяністую глебу пад нагамі. Ходзіць мерыць кожны крок нібы з вудаю дзядок пісаў каліс...ці Бядуля.

Гэты сур'ёзны птах з'яўля...цца арганічнай часткай беларускага кра...віду. З людз...мі ён жыве ў дружбе гн...здзіцца часта на стрэхах сельскіх будынкаў на дрэвах каля хат. Народ любіць бусла лічыць яго добрым с...седам ч...лавека. (В. Вольскі)

ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭКСТЫ ЭКЗАМЕНАЦЫЙНЫХ ДЫКТАНТАЎ

Радзіма Адама Міцкевіча

Давайце заглянем у Навагрудак, горад на высокіх узгорках, што быў у далёкія часы сталіцай старажытнай беларускай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага. Там, на адным з зялёных узвышшаў, мы ўбачым рамантычныя руіны колішняга магутнага замка. Цёмны сілуэт разбуранай замкавай сцяны вырысоўваецца на фоне блакітнага неба, а ўнізе расцілаюцца паэтычныя краявіды Навагрудчыны.

А прыгажосць сапраўды незвычайная! Нездарма гэтыя былі любімыя мясціны вядомага нашага земляка Адама Міцкевіча. У ваколіцах Навагрудка ён нарадзіўся, у самім Навагрудку рос і вучыўся. І сёння тут многае звязана з памяццю аб паэце. У доме, дзе вырас паэт, дзе калісьці жыла сям'я яго бацькі, знаходзіцца літаратурны музей. Там захоўваюцца многія асабістыя рэчы паэта, яго рукапісы, першыя выданні і кнігі, выдадзеныя на шматлікіх мовах народаў свету.

Побач з руінамі замка знаходзіцца Курган бессмяротнасці, насыпаны землякамі і наведвальнікамі гэтых мясцін. Кожны, хто прыходзіў ці прязджаў сюды, клаў жменьку зямлі ў курган. Так і ўзняўся высокі насып, вакол якога растуць векавыя ліпы, клёны, явары. Цэментовая тумба ля падножжа гаворыць, што насыпаны гэты курган удзячнымі прыхільнікамі таленту паэта. Вакол кургана віецца сцяжынка. Узідзем і мы на яе, каб пераканацца, што нездарма любіў сваю малую радзіму наш вялікі зямляк. (192)

Паводле В. Вольскага

У Дняпро ўпадае паўнаводны, з зялёнымі дубамі на берагах Сож, на якім стаіць Гомель, што літаральна патанае ў вільготных, цяністых парках.

Гомель, другі па велічыні беларускі горад, адначасова стары і вельмі малады. Бульвары, манументальныя будынкі. А звернеш налева ад плошчы Леніна – нібы ўваходзіш у іншы клімат. Амаль двухсотгадовы парк. Сто розных парод дрэў, у тым ліку і вельмі рэдкіх. Гроты, аранжарэі, вісячыя масты над ярамі, ператворанымі ў лебядзіныя сажалкі. Петрапаўлаўск сабор пачатку дзевятнацатага стагоддзя, у якім цяпер планетарый, магіляня графоў Паскевічаў, труба іх былога завода, пабудаваная як мінарэт, з якой адкрываецца чароўны пейзаж. Непадалёк палац васьмнацатага стагоддзя, які Румянцаў пабудаваў пасля падзелу Рэчы Паспалітай, калі Кацярына Другая падарыла яму значную частку Гомельшчыны. Семдзсят залаў, аздобленых мармурам, золатам, каштоўнымі пародамі дрэў, агатам. Тут цяпер Палац моладзі з багатай бібліятэкай, майстэрнямі і гурткамі.

Гомель здаўна быў досыць прамысловы. Тут займаюцца вытворчасцю шкла і тканіны, працуюць запалкавая фабрыка, папяровая фабрыка ў Добрушы. Пачатак новай індустрыі ў тысяча дзевяцьсот трыццатым годзе паклаў «Гомсельмаш» – першынец беларускага сельскагаспадарчага машынабудавання. Ёсць у горадзе кабельны, суднабудаўнічы, падшыпнікавы і іншыя заводы, кандытарскі камбінат «Спартак». Працуе ўніверсітэт.

Гомель – буйны рачны порт з прычаламі, складамі, добрай акваторыяй і пад'язнымі шляхамі. (193)

Паводле У. Караткевіча

Талент пісьменніка

Пісьменнік стварае ў кнігах свой свет, насыляе яго людзьмі, пракладае, дзе лічыць патрэбным, дарогі або рэкі, садзіць сады, будуе хаты, вёскі, гарады. Варта толькі ўзяць у рукі кнігу, адгарнуць старонку – і свет ажывае, напаўняецца гукамі, пахамі, колерамі.

Свет кніг Кузьмы Чорнага таксама жывы. У яго кнігах ёсць подых часу, у які жыў пісьменнік, ёсць праўда жыцця, у іх ёсць мастацтва.

Магутны талент Кузьмы Чорнага не заўсёды бачылі ва ўсёй прыгажосці і велічы. І трэба толькі шчыра радавацца, што з гадамі творчасць пісьменніка мы пачынаем цаніць усё больш і больш, пачынаем усведамляць яе нязмернае значэнне для развіцця ўсёй нашай літаратуры. І гэта не дзіўна, бо Кузьма Чорны належыць будучыні. З ім у гэтым могуць паспаборнічаць хіба толькі такія волаты, як Якуб Колас, Янка Купала, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі. Як прэзікі Кузьма Чорны вялікі ва ўсім: у сваіх грандыёзных задумах, здзейсніць якія яму, на жаль, давалося не ўсе; у сваім разуменні філасофіі жыцця і часу; веданні чалавека, уменні заўважаць і паказваць найтанчэйшыя зрухі душы. І асабліва – у веданні народнага беларускага побыту, мовы.

Кузьма Чорны – пісьменнік вельмі нацыянальны, вельмі наш, беларускі. Усё, пачынаючы ад слова і канчаючы апісаннем звычайнай сялянскай хаты ці карчмы, у яго сваё, непаўторнае, чорнаўскае, беларускае... (197)

Паводле Б. Сачанкі

Паездка ў горы

Ледзь толькі мы пакінулі Сафію, адразу ж пасвятлела, нібы распагодзілася: заяснела неба, паказалася сонца. Горы, што падымаліся то пакатымі пагоркамі, то крутымі абрывістымі скаламі, і наперадзе, і злева, і справа, заіскрыліся, зазялелі

снегам, быццам панакідаў ім на спіны нехта белыя хусткі. Краявіды з кожным кіламетрам мяняліся, і я, седзячы ў машыне, любавалася ўсім: прыгожым пагодлівым днём, і асветленымі сонцам гарамі, і дубняком на схілах гор, і вінаграднікамі, вёскамі, што мільгалі, праносіліся то тут, то там.

У поўдзень мы пад'ехалі да пачарнелых ад часу муроў Рылскага манастыра. Навокал бязладна ціснуліся, падымаліся адна над адной горы, парослыя на схілах кустамі, густым грабняком, соснамі, елкамі, а на вяршынях заснежаныя белай аздобай зімы. Там, высока ў гарах, дзьмуў вецер, дыміў снегам, пераносіў яго з месца на месца. А тут, у лагчыне, дзе раскінуўся, чырваней чарапічнымі дахамі, сценамі розных збудаванняў манастыр, было зусім ціха, цёпла і на дзіва сонечна.

Любавацца было чым. Акружаны з усіх бакоў гарамі, манастыр падымаўся чарапічнымі дахамі з лагчыны і быў увесь, да самай нязначнай пабудовы, як на далоні: высокая, з байніцамі, зубчастая вартавая вежа, бела-чырвоная, лёгкая, як песня, царква, а вакол, куды ні кінеш вокам, – непрыступныя, суровыя сцены муроў. (192)

Паводле Б. Сачанкі

Беларускі ручнік

Беларускі ручнік адносіцца да тых прадметаў мастацтва, якія належаць і мінуламу, і сучаснасці. Па-ранейшаму ручнік абавязкова прысутнічае ў найбольш важных, пераломных этапы жыцця чалавека: мы бачым падоўжаны кавалак узорыстай тканіны там, дзе святкуюць радзіны, вяселле і ўваходзіны; сустракаем яго і на провадах у апошні шлях. Без яго не абыходзіцца зараз ніводная больш-менш значная выстава народнага мастацтва, бо менавіта ручнік з найбольшай яркасцю ўвасабляе нацыянальныя рысы арнаментальнага мастацтва, высокае майстэрства ткацтва, вышыўкі і вязання.

Шмат стагоддзяў карыстаюцца беларусы ручніком. Ткуць і расшываюць яго і сёння, працягваючы ўдасканалваць прыгажосць, над якой працавала мноства папярэдніх пакаленняў. Кожнае з іх, спасцігаючы законы аздаблення тканіны, асэнсоўвала і складвала ў адзіную скарбонку разуменне ручніковага дэкору і яго асаблівасцей, тэхнічных прыёмаў, найлепшых каляровых спалучэнняў. З часам адточваліся характэрныя адзнакі традыцыйнага аздаблення беларускага ручніка. Фарміраваўся канон, у рамках якога праходзілі далейшыя творчыя пошукі. Канон гэты ніколі не абмяжоўваў ткачыху, вышывальшчыцу, а дазваляў і нават прапаноўваў увасабляць у ім свой характар, пачуцці, настрой, сваё адчуванне характава, дэманстраваць рамесніцкую дасканаласць.

Так ствараўся ручнік – выраб калектыўнай працы і індывідуальнага імкнення, традыцыйнага і заўсёды новага мастацтва. І кожны раз ткачыха, беручыся за справу, спадзявалася, што палатно атрымаецца не горшае, як у людзей, а калі ўдасца, то і трохкі лепшае. (199)

Паводле В. Фадзеевай

Першае падарожжа

Калі селі ў цягнік, калі ззаду застаўся Мінск, калі вагон ужо сцішыўся на начны адпачынак, я, нарэшце, паверыў, што еду ў далёкі чарнаморскі горад Севастопаль. Усе ўжо спалі, а я ўсё стаяў ля вагоннага акна, баючыся прапусціць што-небудзь цікавае.

Я тады спраўляўся ўсё запамінаць: і вялікія гарады, дзе спыняўся цягнік і дзе мы ласаваліся марожаным, і незнаёмыя краявіды. Але наперадзе быў легендарны Севастопаль, было жадана-невядомае Чорнае мора.

Гэта і сапраўды аказалася фантастыкай: блакітна-сонечнае мора, празрыстая вада, у якой відаць нават камяні на дне, чародкі крыклівых чаек, якія спрытна выходзілі з бялесай пены дробную рыбу. А дзе яшчэ можна ўбачыць, як з-за гары-

зонта таямніча-загадкава выплывае карабель і, набліжаючыся, ператвараецца ў сапраўдны белы суд!

Мы хадзілі па шматлікіх музеях, гулялі па вуліцах горада, назіралі, як прыгожа і зладжана маршыравалі ў зайздроснай форме з залацістымі стужкамі на бесказырках сапраўдныя маракі. Наведалі і акварыум – вялізны зашклёны падводны дом для рознай марской жывёнасці, пра якую мы чулі толькі на ўроках біялогіі.

Як тут расказаць пра ўсё ўбачанае, калі я нават слоў такіх ніколі не чуў. Таму, каб не забыцца, вечарам старанна запісаў усё пачутае і ўбачанае, часам перапытваючы ў аднакласнікаў, як называюцца караблі або рыбы, каб пасля пра ўсё расказаць дома. (198)

Паводле А. Бутэвіча

Архітэктурна і прырода

Чалавек – частка прыроды, яе дзіця. І ва ўсёй сваёй дзейнасці ён свядома або міжволі вучыцца ў яе, пераймае яе.

Калі ўважліва прыглядзецца, то ў самых старажытных збудаваннях можна заўважыць штосьці ад прыроды. Калоны старажытнагрэчаскіх пабудов нагадваюць дрэвы, а скляпенні многіх усходніх храмаў падобныя да панцыра чарапахі. Ёсць шмат будынкаў, якія нагадваюць кветкі. Звычайна гэта збудаванні для якіх-небудзь відовішчаў: цыркы, стадыёны, тэатры. Іх купалы зроблены ў выглядзе пялёсткаў. У Італіі ёсць мост даўжынёй больш за кіламетр. Трымаецца ён усяго на дзвюх апорах. Такую трываласць яму забяспечыла форма: мост нагадвае сабой згорнуты ў трубочку лісток пшаніцы або жыта. Італьянскі інжынер Бруна Гірэллі пабудаваў дом, падобны на сланечнік. Будынак увесь час паварочвае свой фасад у бок сонца.

Архітэктурна нашага часу не адыходзіць ад прыроды, а збліжаецца з ёй. Важна, што гарады перасталі разглядаць як

проціпастаўленне прыродзе. У адзінстве з прыродай і будзе, хутчэй за ўсё, пралягаць галоўны шлях архітэктуры.

Сённа ніхто не будзе спрачацца з тым, што зямля павінна застацца зялёнай і расквечанай. А для гэтага неабходна, каб людзі, якія будууюць дамы і гарады, былі сябрамі, а не ворагамі прыроды. (180)

Паводле У. Сверхкунова

АДКАЗЫ

Да практыкавання 1.

Тэлецэнтр, эвакуацыя, характарыстыка, крышыць, рэдка-слойны, дэфект, эгаізм, латарэя, дрывасек, сардэчны, чэкавы, дрымота, жэстыкуляцыя, экзэмпляр, рэкорд, брыво, шарсцяны, шэразём, рамонт, дрыжаць, цырымоніцца, ордэн, скрыгатаць, трывога, цэнтральны, глыбокі, акадэмічны, чарнаваты, на стале, цана, інтэлігенцыя, часнок, Баранцава мора, шэсцьсот, тэатр, тэмпература, хрэстаматыя, літаратурны, марыва, горыч.

Да практыкавання 2.

Адажыя, ветэран, відэа, вадалаз, дэмісезонны, дэманстраваць, дэпеша, дэпутат, дрыззіна, драмота, дрэсіраваны, жаваць, Жэнева, жэстыкуліраваць, зарыва, камітэт, камп'ютар, літаратурны, марыва, пераасэнсаваны, пацалаваць, рэзідэнцыя, рэкамендаваць, рысора, рэцэнзія, рачны, рэшата, світар, сакрэтны, трыя, цырымоніцца, чалавечы, чырвонец, чаромха, Чарапавец, Цэйлон, шніцаль, эпітэт, эшалон.

Да практыкавання 3.

Селянін, сяляне, Пятрусь, Петрусёва, цягнікі, светлаваты, зеляніна, зелень, зялёны, зеленаваты, вецер, вецярок, удалечыні, далячынь, пясчаны, алегорыя, леснічоўка, святкаванне, дзявяты, дробязь, легенда, намяло, сямнаццаць, безыменны, бяскрыўдны, без стомы, верасень, метал, сляды, высветліць, цяпер, снегавыя, снягі, замець, бяскрайні, паляжаць, выгляд, земляны, зямлянка, землепрацоўчы, спектакль, васямнаццаць, памяць, нянавісьць, ненавідзец, сівер, ляцець, летуценне, забеспячэнне, весялосць, механік, нялёгка, не мог, невялікі, беспамылковы, бяспраўны, без слоў, сцвярджэнне, уверцюра,

кацялок, зязюля, медальён, веснавы, вясенні, мяцежнік, пасівелы, прыпечак, напярэдадні, абеліск, пялёстак, паслязаўтра, звільгатнелы, еўрапейскі, лячыць (хворага), жняярка, пейзаж, абмеркаванне, абмяркоўваць, пераезд, баязлівец, сяржант, праляскацаць, мілагучны, герой, наляцець, гербарый, абясславіць, без адраса, галерэя, тысяча, знявага, зняважаць, цяжкавата, снегапад, бясмерце, хвіліна.

Да практыкавання 4.

Рознакаляровы, рознагалосы, разнавіднасць, дабрабыт, дабраякасны, паліклініка, політэхнічны, своеасаблівы, штолета, поўдзень, чарнабровы, чорнабароды, шыракаплечы, шырокаэкранны, паўнапраўны, мнагалюдны, рэдкалессе, Наваполацк, мовазнаўчы, вольналюбівы, навагодні, радыёзавод, мотаспорт, радыёаматар, стагоддзе, фотакопія, фотаапарат, земляроб, зернесушылка, сінявокі, ільнозавод, шкловалакно.

Да практыкавання 5.

Светлавалосы, рознакаляровы, высокаўраджайны, дабраякасны, рознагалосы, чарнабровы, чорнабароды, сельскагаспадарчы, востраверхі, землякоп, сенакос, доўгачаканы, стагодні, раўнапраўны, вуглездабыча, трохпавярховы, шматгадовы, словазмяненне.

Да практыкавання 6.

Няйначай, непрымальны, падыдзеш, прыйдзе, сысці, разыграць, абысці, безыменны, заіскрыцца, безыніцыятыўны, зайсці, прымаць, падыду, непрыманне, пайменна, пераймаць, прайграваць, прышоў, заігрыванне, заікнуцца, адымчаць, абыду, дэзінфіцыраваць, абылгаць, разыграцца, разысціся, выйшаў, прыдуць, прайгравальнік, пайграць, абымшэлы, заінецць, перайначыць, праіснаваць, заіканне, адысці, дэзінфекцыя, заінелае, зайграць, праінфармаваць, пераігрыванне.

Да практыкавання 7.

Воўк, соус, ва Узбекістане, паўза, акварыум, ля ўнівермага, паўднёва-ўсходні, рака Уса, трыгумф, па-ўдарнаму, шлагбаум, лаўрэат, педагагічны ўніверсітэт, пры князю Усяславе, працаваў у рэдакцыі, рэпертуар, на ўзлесе, аўтамат, стаялі ў пяці кроках, выпукла-ўвагнуты, няўдача, гуляў у садзе, расце ў лесе, дыназаўр, бавоўна, індывідуум, аўторак, есаул, заўчасна, доўга, манеўр, страус, двоеўладдзе, апоўдзень, шэдэўр, вакуум, гладыёлус, каўнер, рытуал, аўтар, агрэсіўны, баул, няўважлівы, лаўры, накаўт, ва ўніверсітэце, радаснае «ўра», зноў успомніўся, Вольга Уладзіславаўна, паўз бераг ракі Усы, з'ява ўнікальная, паўночна-ўсходняя ўскраіна, у «Выбраныя творы» ўвайшлі.

Да практыкавання 8.

Аблічча, левабярэжжа, паўстанне, калоссе, каласы, пяцігоддзе, запечча, лісце, багацце, мяцеліца, усміхаецца, масаж, мяжа, узмежжа, шчасце, налью, ладдзя, варанне, вяселле, цяжкасцю, калона, гама, зарэчча, разводдзе, Ільін, мышшу, свежасцю, масіў, Акісія, Наталля, пералью, пяццю.

Да практыкавання 9.

Мышшу, ноччу, цемраддзю, свежасцю, радасцю, малодасцю, ленню, гразню, далонню, сувязню, соллю, мазню, гуссю, моллю, папараццю, бандэроллю, плынню, запаведдзю, смерццю.

Да практыкавання 10.

Радасны, расцілацца, пачэсны, капусны, сонца, шчаслівы, Рэмбрант, вусны, позна, абласны, бязвыезна, хуткасны, свіснуў, шаснаццаць, жаласны, кантрасны, расшчэплены, расадзіць, Брант, раслаіцца, беззаконне, фарштад.

Да практыкавання 11.

Эмульсія, рэдзька, фальш, разьба, перабольшванне, яблынька, хрэсьбіны, хадзьба, з'яднаць, фільтр, просьба, разьбяр,

пісьменнасць, дзядзька, бацькі, носьбіт, дзьмухавец, заповедзь, разняць, вазьмі, смерць, толькі, надзьмуты, здольнасць.

Да практыкавання 12.

Ціхенькі, ціхенька, увасьмярых, меншы, дзесьці, творчасць, прайсці, снежаньскі, шэсцьсот, чэрвеньскі, разанскі, чамусьці, соценька, дзверы, ледзьве, смешны, людзьмі, сядзьце, лёгенька, ліпеньскі, агеньчык, чацвёрты, фантанчык, дзевяцьсот, станьце, дзецьмі, кудысьці, радасці, часцей, будзьце, дзве, студзеньскі, здарэнне, здольнасць, камусьці, астраханскі.

Да практыкавання 13.

Мільён, мыш, адрэжце, аб'ездзіць, Салаўёў, трыльён, кур'ёзны, трох'ярусны, здароўе, аб'ектыўны, сур'ёзны, батальён, п'еса, пад'езд, аб'язны, камп'ютар, шампін'ён, салаўі, сеньёр, рэльеф, аб'ём, атэльє, аб'ява, налью, Мальер, цвёрды, звер, ноч, шчолач, нясеш, няньчыць, менш, суб'ектыўны, кур'ер, п'еса, п'яўка, Генадзьевіч, сем'янін, узмор'е.

Да практыкавання 14.

Бяскрайні, безнадзейны, безабаронны, безыменны, безмесяцовы, беспамылковы, беспасяховы, бяскрыўны, бяснежны, бяшумны;

спытацца, завадзіць, зрэзаць, засушыць, забраць, сагнаць, збегчы, саскрабці, заставіць, зжаць, скасіць, здзівіцца, загрузіць, закінуць, запісаць;

распускаць, развесці, разаслаць, распілаваць, расплесці, разагрэць, разагнуць, раскідаць, разганяць, раскапаць, расказаць, разламаць.

Да практыкавання 15.

1. З узлесься, з пасекі, несла смалой-жывіцай і расцеленым па сіўцы лёнам. 2. Я ляжаў і глядзеў у бяздонны, бязмежны блакіт неба. 3. Распагоджвалася, вецер разагнаў хмары, праз іх прасвечваліся дзе-нідзе зоры. 4. Завішнюк успомніў Жэньку.

Вясёлую, з рассыпанымі па плячах валасамі. 5. Грозны і бязмерны акіянскі гул. 6. Ты заўсёды нам сніўся, бяскрайні сусвет. 7. Зялёны луг, як скінуць вокам, абрусам пышным і шырокім абапал Нёмна расцвілаўся. 8. Так у бясмерце, з веку ў век, ідзе рабочы чалавек. 9. І золкі золак на Пцічы мяне туды заўсёды кліча, дзе расцвітаюць касачы. 10. Апошні раз расступіўся лес, і перад вачамі настаўніка раскрылася шырокая круглая палянка, вясёлая і прыветная. 11. Першы трактар наш выходзіў на бясконцае бязмежжа і на полі нішчыў межы. 12. І па нейкай тут прычыне, нібы ўсплыўшы з глыбіні, сон успомніўся дзяўчыне. 13. Промні, як блішчастыя іголки, рассыпае сонца па зямлі. 14. Пажоўклы мох бяшумна п'е ваду. 15. Са смерцю бацькі ад усіх нас, яго дзяцей, адышло нешта вельмі дарагое, адышло беззваротна. 16. Дзверы гасцініцы раптам расчыніліся – перада мною стаяў знаёмы мне змалку высокі, трохі сагнуты гадамі чалавек. 17. Люблю ўсе колеры жыцця: калі ўсміхаецца дзіця, калі, як маладосці сны, прыходзяць галасы вясны. 18. Паходная песня з акапа ўставала, вяла на вышыні па вёрстах крутых. 19. Між снегам і сонцам полем бясконцым насустрач ветру дзяўчына ідзе.

Да практыкавання 16.

Кніжачка, ножык, ручачка, матылёчак, бабулечка, Ванечка, дубочак, стажочак, рукавічка, Валодзечка, званочак, вяргінечка, Сашачка, стужачка, зайчык, Наташачка, травачка, вожычак, гузічак, узгорачак, Тонечка.

Да практыкавання 17.

Аляксееў, Ігнасеў, Міцева, Пецевы, князевы, Андрэевых, мядзведзеў, баброў, цесцеў, героеў, сланоў, Базылёў, Коласаў.

Да практыкавання 18.

Акрылены перамогай, праваяная грэчка, заклеенае акно, заповолена хада, мураваны склеп, падклеены ліст, пасеянае жыта, перагароджаная сцежка, заспакоены чалавек, занядбаны

сад, разлінеены сшытак, развєяныя мары, расшчэпленае дрэва, накармлєны кот, устрывожаны звер, напоєны водарам.

Да практыкавання 19.

Дагледжаны сад, загоєная рана, вызвалєная зямля, схіленныя галіны, сказаныя словы, збудаваны дом, асветлены горад, пачарнєлыя пні, пажаўцєлає лісцє, зжатає жыта, збялєлы твар, пашытає адзєннє, пасівєлыя валасы, выцєртая падлога, стомлєны чалавєк, сагнуты цвік, раскрытыя вокны, пасінєлая далячынь, засланы ложка, павалєнає дрэва, абуджаныя прасторы, звєзєнає сєна.

Да практыкавання 20.

Пад'язджаючы да лесу, гаворачы з братам, апранаючы паліто, глєдзячы ўбок, хутка ідучы, страсаючы з галін, спяваючы пєснї, сцєлючыся нїзам, дружна смєючыся, выходзячы з двара, абараняючы Радзіму, мїнаючы нас;

напрацаваўшыся за дзєнь, сустрэўшы сьабра, раскінуўшы галлє, апрануўшы паліто, разгарнуўшы паперку, узышоўшы на пагорак, дапісаўшы ліст.

Да практыкавання 21.

(Аб) жнїа, душы, ружы, зямлі, гары, баі, хвоі, вышыні, сцєжцы, акнє, агнї, роі, туманє, лєсє, калідоры, домє, пакоі, канцы, праспєкцє, тэлєфонє, вераснї, цєлє, насєннї, пальцы, садзє, краі, сталє, маі, куцє, марозє, хлєбє, каменнї, пєснї, асфальцє, старшыні, суддзі, кнїзє, моры.

Да практыкавання 22.

Бєсклапотныя сїніцы, пах асєннєга лесу, лєташнєя лісцє, чырвоныя сыраєжкі, гнуткія лісїчкі, трапяткія ластаўкі, малюнкї асєннєй прыроды, сярэднєга росту чалавєк, вьсєлыя агєнчыкі, стройныя сосны, шум зьлєнага прыбою, у сїняй хустцы, доўгай ноччу, у бязмєжным нєбє, шчыры душой, крытычны розум, яснає надвор'є, познєй кветкай, ля цєплай

матчынай шчакї, маленькія хвалькі, спакойны і разважлівы чалавєк.

Да практыкавання 23.

Дапамагчы па-сусєдску, ісці паціху, зрабіць па-мойму, глянуць спадылба, разбураны дашчэнту, заклєєны крыжнакрыж, убачыць упершыню, па-дамашнєму ўтульна, падзяліць пароўну, наадрєз адмовіць, дзє-нєбудзь прысєсці, паглядзець унїз, падоўгу нє бачыцца, разысціся па-добраму, назаўжды ўдзячны, зрабіць абы-як, час ад часу ўспамїнаць, адказаць па-бєларуску, глянуць налєва.

Да практыкавання 24.

I. Бєгчы наўздагон, выцєрці насуха, вьвучыць на памяць, рабіць па-новаму, ісці паціху, злєгку стамїцца, рабіць як след, азїрацца раз-пораз, схапїць на ляту, па-дзїячы непасрєдна, замяло наглуха, запомнїць назаўсєды, на дзїва прыгожы, палєтнєму цєпла, паспєць якраз на вьчєру, бєгчы бєз аглядкі, лїў бєспєрастанку, напярєдаднї сьвятa, крыкнуў на хаду, палюбіў змалку, ляжала ўпєпєрак, павярнуў улєва, бачыць далєка-далєка, па-мужчынку стрымана.

II. 1. Хмызняк паварочваў убок, нават трохї кудысці назад. 2. Усє прыкметна спяшалїся, і, як Ляўчук нєўзабавє заўважыў, усє насустрач яму, нєкуды ў бок вакзала. 8. Дым паволї папоўз угару. 4. Вьєхаць назад адразу нє ўдалося: вагон маглї прычапіць назаўтра, ды і то пад вєчар. 5. Горы тут сыходзілїся ўшчыльную. 6. Напєрадзє было цїха, нєдзє зводдаль па-начнєму прыцішана скрыпєў драч. 7. Васіль быў чалавєк на дзїва ўраўнаважаны і па-вайсєковаму спакойны. 8. Колькі б нам за жар-птушкаю услєд нї ганьцца, а ўсє роўна прыблудзім назад у сьлє. 9. Мьанє лєгка было зачапіць бєз дай прычыны. 10. Зранку нєба было чыстає і яснає, яснасць стаяла доўга ўдзєнь, алє пад вєчар проста ўвачавідкі пачыналї пухнуць хмары. 11. Звярнуўшы набок, яна прыпынєцца якраз на той

ручаіне. 12. Урэшце я паціху абагнаў Васіля. 13. Данік заплакаў не ўголас, а па-мужчынску ціха.

III. Узімку рака іншая. Яе наглуха забівае снегам. Снег усюды. У гэтым белым свеце многа-многа цікавага. Зацішна ў рацэ, кожнаму звяру прытулак. Асцярожна прыходзілі ўначы пажывіцца крушынай зайцы. Яны стаялі стаўпкамі, памалу грызлі кару.

Крыху ўбок ад зайцавага следу лёг чоткі роўны след: лапа за лапу. Гэта паціху падкрадалася лісіца. Вось тут яна даволі доўга чакала, пакуль заяц неасцярожна падыдзе бліжэй.

Таксама мышыная сцежка дробных слядкоў нацянькі прашыла раку ад берага да берага. А збоку гэтага следу – дваіны след: тхор імкнуўся след у след за мышшу.

На пераходзе глыбокі грузны след воўка. Ён меў на ўвазе ўсіх адразу: і ліс, і зайцоў, і, магчыма, меркаваў падысці рэчышчам пад ферму, адкуль бесперастанку даносіцца бляянне ягнят.

Цікава штодзень назіраць за прыродай.

Паводле Э. Самуілёнка

Да практыкавання 25.

Ахвярапрынашэнне, мангола-татары, пісьменнік-прапаведнік, трохкутнік, проціпастаўленне, далягляды, добраахвотнік, чырвонаармеец, Алма-Ата, ваеннапалонны, мікрараён, паўкраіны, сацыял-рэфармізм, дубы-веліканы, фотакарэспандэнт, Салтыкоў-Шчадрын, паўгода, плашч-палатка, Неміровіч-Данчанка, медсанбат, папараць-кветка, санінструктар, вадасховішча, сцежкі-дарожкі, нацыянал-сацыялізм, васьміграннік, паў-Мінска.

Да практыкавання 26.

Дзесяціпавярховы, глыбока даследаваны, цёмна-шэры, грунтоўна прадуманы, паўночна-заходні, маркотна-журботны, малавядомы, часова прызначаны, белагрывы, цёмна-русы, адмыслова зробленыя, чыста вымыты, паўднёва-ўсходні,

штучна ўтвораны, літаратурна-мастацкі, бледна-жоўты, русавалосы, смуглатвары, прыгожа аформлены, фізіка-матэматычны, глыбокапаважаны, асабліва прыгожы, ружавата-чырвоны, прынцыпова новы падыход, урачыста-ўзнёслы тон, шматбаковы дагавор, рана ўзаранае поле, спрадвечнабеларускія словы, паўднёваславянскія народы, глуханямы чалавек, агульнанародная задача, сардэчна-сасудзістыя захворванні, горка-салёная вада, цёмна-бэзавы колер, празрыста-сіняе неба, векапомныя дні, ярка-рыжы хвост, заходнееўрапейскі, усходнеславянскі.

Да практыкавання 27.

1. Ні пробліску ў цёмным небе. 2. Не чуваць было ні ляскату машын, ні грукату матораў, ні людскіх галасоў. 3. Васіль ні разу не быў у Пінску. 4. Як тут не сказаць? 5. Міколка ляжаў ні жывы ні мёртвы. 6. Я не магу не сказаць вам праўды. 7. Сонца не відаць. 8. Ні гуку ў адказ. 9. Дзяўчына не адказала ні адным словам. 10. Без трылогі ні ў лес не пойдзеш, ні дома не паспіш. 11. Хто яго не ведае? 12. Бацькаўшчына! Колькі б мы ні хадзілі па тваіх дарогах, колькі б вёснаў ні сустракалі пад дахам тваіх нябёсаў, ніколі не здасца чэрствам твой хлеб і ніколі не будзе скупаю твая рука.

Да практыкавання 28.

1. Дзе ні станеш, дзе ні глянеш, краю не відаць. 2. Ні пробліску ў цёмным небе, ні зоркі. 3. Грыбы моцныя, тугія, быццам не было ні снегу, ні прымаразкаў. 4. Няма над возерам ні ластавак, ні чаек. 5. Ласкавы гул збажыны не змаўкаў ні на хвіліну. 6. Як тут не расхвалявацца? 7. Нідзе нікога. 8. Як не гне мароз, не гладзіць, але нічога не парадзіць. 9. Ніхто не сказаў ні слова. 10. І ніводная раслінка, ніводны парастак, ніводнае дрэўца і ні адна жывая істота не думала ў той час пра смерць. 11. Лейтэнант, не зірнуўшы ні на кога, выйшаў з пакоя. 12. Падарунка не мог я не ўзяць. 13. Дзе я толькі ні быў. 14. Ні хмурынкі цэлы месяц. 15. Усё часцей дзяцінства сніцца,

дзе б у дарозе я не быў. 16. Васіль даў зарок не хадзіць ні да кога, не бачыцца ні з кім. 17. Гародчык быў невялікі і, мабыць, зусім непрыдатны ні для якіх іншых раслін. 18. Нейкая свая, не разгаданая нікім таямніца жыла тут. 19. Неспадзявана абрушылася вясна на горад яркім і шчодрым сонцам, нязнанай дагэтуль ажыўленасцю гарадскіх вуліц. 20. І раптам недзе далёка, у недасяжнай глыбіні акіяна, нясмела праглянулася зорка. 21. Я перажывала высокае, ні з чым непараўнальнае ўзрушэнне. 22. Тую выставу нельга не помніць. 23. Ні адно дрэва не шуміць так трывожна і глуха, як елка.

Да практыкавання 29.

I. З-пад Нарачы, з-за плячэй, усё ж такі, пакуль што лёгка, дзесьці па вёсках, з-за свету, зусім-такі весела, з-пад страхі, добра-такі зацемна, пратапаная калісьці, з-пад ног, збылося-такі жаданне, па-за яго істотаю, што-небудзь моцнае, абы з кім, справа не абы-якая, каго ж небудзь, па-над борам, абы-толькі адцягнуць, усё ж яшчэ штось засталася, спяваць што-небудзь, па-за садкамі.

II. Там, у цёмнай далёкай дарозе, хоць рызыка, затое недзе за ёй і надзея. 2. З-пад навісі дрэў блішчаць толькі рэдкія зоркі, затое вакол нас тысячы маленькіх зорчак. 3. Вучня хвалілі за тое, што ён прымаў удзел у грамадскай рабоце. 4. Я за тое люблю лес, што ў ім душою спачываю.

Да практыкавання 30.

Вершы Коласавы, Васілёва дачка, мінскія вуліцы, мінчане, Мінскі гандлёвы тэхнікум, беларускі народ, Беларускі дзяржаўны акадэмічны тэатр оперы і балета, Літаратурны музей імя Янкі Купалы, Восьмае сакавіка, Палац мастацтваў, беларускае адраджэнне, эпоха Адраджэння, Колеў шпытак, грамадзянская вайна, Дзень настаўніка, Новы год, навагодні падарунак, эпоха Асветніцтва, Міністэрства адукацыі, беларускія краявіды, краявіды Ашмяншчыны, Беларускі акадэмічны драматычны тэатр

імя Янкі Купалы, Чырвоная Армія, чырвонаармейскі, Мінскі завод халадзільнікаў, Дом ветэранаў, Палац спорту, Міцкевічавы балады, купалаўскія героі, Баркалабаўскі летапіс, медыцынскі інстытут, Гомельская вобласць, Гомельшчына, народны паэт, Міжнародны жаночы дзень, Белавежская пушча, Далёкі Усход, Заходняя Дзвіна, заходняя частка горада, аповесць «Дрыгва», Вялікае Княства Літоўскае, Версальскі мір, горад Тураў, сабака Шарык, Магеланаў праліў, зорка Венера, кінатэатр «Мір», звычайная маскоўская вуліца, вуліца Маскоўская, Рыгораў брат, Мурчыны кацяняты, быкаўскі герой, Коласаўскія ўрачыстасці, коласаўская трылогія.

Да практыкавання 31.

Гал-лё, ад-даць, за-ціш-ша, двац-цаць, ха-джу, ра-дзі-ма, пісьмо-вы, раз'-езд, пад-ско-чыць, раз-грэб-ці, за-спя-ваць, прыкмет-ны, раз-біць, пад-гру-па, без-умоў-на, без-упын-на, па-дыход, узыс-ці, абыс-ці-ся, вы-са-ка-род-ны, яс-насць, уз-мах, рас-ся-каць, уза-брац-ца, за-гор-скі, аба-вя-зак, спад-чына, абазна-чыць, рэй-ка, поў-ны, па-да-браць, пад-жаць, рас-сы-паць, пад'-яз-джаць, раз'-юша-ны, ад-зві-нець, вы-пхнуць.

Да практыкавання 32.

1. У дружбе жыць – шчаслівым быць. 2. Цудоўная рэч жыццё. 3. Голас у чалавека глухі, сіплы. 4. Айсбергі – гэта алмазы палярнага ззяння. 5. Вялікая справа – са звычайнай гліны зрабіць цудоўную вазу. 6. Чалавек – натура складаная. 7. Сэрца маці не камень. 8. Вочы нібы васількі. 9. Пастаянная вучоба – вось наша задача. 10. Тры ў квадраце – дзевяць. 11. Час – найлепшы доктар чалавеку. 12. Чорнае белым не стане. 13. Зямля на Случчыне багатая, урадлівая. 14. У працы – сэнс, і плён, і праўда, і завет, стары як свет... 15. Ад нашай вёскі да Застоўжа – кіламетраў дзевяць. 16. Самае лёгкае не ёсць самае добрае. 17. Зімовы дзянёк што камароў насок. 18. Лясная цішыня падманлівая. 19. Гэта было цудоўна – вандраваць па свеце. 20. А грыбоў у лесе – няма дзе нагу

паставіць! 21. Усе дзяўчаты нібы сёстры. 22. Сталасць – гэта прага дасканаласці, у якой няма ў жыцці мяжы. 23. Хату зрабіць – не скрынку збіць. 24. Пешы коннаму не таварыш. 25. Асаблівы чалавек дзядзька Тамаш. 26. Спраўны Антош хлопец. 27. Плошча Белавежскай пушчы – 79171 га. 28. Косцік, відаць, добры хлопец.

Да практыкавання 35.

1. Суніц тут было шмат, асабліва ля старых пнёў. 2. Хорашаў быў машыністам, прычым адным з найлепшых машыністаў. 3. Апошнія часы, за выключэннем некалькіх марозных дзён, неба хмарнае і часта ідуць дажджы. 4. З бакоў, апрача садоў і кветніку, вуліца абсаджана рабінамі. 5. У кожнага чалавека, нават самага смелага, ёсць пачуццё страху. 6. Баранцава мора вельмі неспакойнае, асабліва цяпер, увосень. 7. Насуперак заведзенаму парадку, Максім Сцяпанавіч на гэты раз не паехаў адразу на дачу, а папрасіў шафёра заехаць спачатку дадому. 8. Глуха, непрытульна ў лесе, асабліва ў снежную замець. 9. Усе, за выключэннем Кавалевіча, выйшлі з пакоя. 10. На голых дрэвах, замест лісця, паклалі шэрань маразы. 11. Многія, асабліва мужчыны, так і не вярнуліся з вайны. 12. У Марынке, акрамя яе вонкавай прыгажосці, было нешта сваё, прыгожае ў натуре. 13. У душы кожнага з нас жыве нейкая асаблівая любоў да сваёй зямлі, тым больш да роднага кута. 14. Ісці было недалёка, не больш за кіламетр.

Да практыкавання 36.

1. Зямлю парэзалі вузкія сялянскія дарогі. 2. Быў ясны летні дзень. 3. Сыпануў дробны асенні дождж. 4. У букеціку былі белыя, чырвоныя, сінія і жоўтыя кветкі. 5. Дружбы шмат на свеце сардэчнай у людзей, шчырай, слаўнай і прыгожай. 6. Старэнькі, але крэпкі дзядок сустрэў мяне на двары. 7. Я люблю блукаць па вузкіх мінскіх вуліцах вясной. 8. Хвіліны праз дзве пачуліся галасы сабак, тонкія і прарэзлівыя, тоўстыя і болей паважныя. 9. Васіліна акінула позіркам поле і глыбока

ўдыхнула чыстае, насычанае лёгкай веснавой парнасцю паветра. 10. Паабапал дарогі было поле, жоўтае ад іржышча. 11. Паветра, напоенае пахам хвоі, навісла шызаватай смугой. 12. Высокі, вечна малады, у ззянні зор і рос, свае гады, як жалуды, дуб на зямлю атрос. 13. Надышла зіма, марозная, снежная. 14. Чую звон, нудны, рэдкі, невяселы. 15. Цёплыя, сардэчныя ўспаміны – самы лепшы помнік на зямлі. 16. На доўгай, абсаджанай таполямі вуліцы было ціха і бязлюдна. 17. Побач чыгункі стаяў высокі стары лес, таемны, пануры і важны. 18. Вецер варушыў яго густыя, з глянцавым водбліскам валасы. 19. Пад нагамі парыпваў чысты сухі сняжок.

Да практыкавання 37.

1. Тэатр імя Якуба Коласа знаходзіцца ў горадзе Віцебску. 2. Выдатны паэт і крытык, Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй, тонкім разуменнем паэзіі. 3. З-за ўзгорка выплыў хутарок, сядзіба дробнага арандатара. 4. Тым часам Толя знайшоў Івана Іванавіча, млынара, і перадаў яму дзедаву просьбу. 5. Былы марак, ён добра ведаў марскія звычаі. 6. Дарослыя з зайздрасцю пазіралі з берага на нас, хлапчукоў, але ўзысці на лёд не адважваліся. 7. Сённяшняму чытачу Брыль вядомы як майстар лірыка-філасофскіх мініяцюр. 8. Яны прывіталіся як добрыя сябры. 9. На пасяджэнні я выступаў як сведка. 10. Яму, Васілю, даручана адказная задача. 11. Яна была такая шырокая, веснавая Дзвіна. 12. Нашы людзі, удзячныя нашчадкі Францыска Скарыны, помняць вялікі подзвіг свайго славутага першадрукара. 13. Лакрыца, ці лакрычны карань, – гэта расліна, салатзейшая за цукар. 14. Гарадскі пасёлак Бярэзаўка Лідскага раёна вядомы як вытворчая база шклозавода «Нёман». 15. І той рыбак, Сымон Латушка, з вачэй знікае ў той жа час. 16. Еўфрасіння Полацкая, будучая святая, нарадзілася ў сям’і князя Святаслава-Георгія, малодшага сына Усяслава Чарадзея. 17. Праз колькі стагоддзяў мы будзем удзячныя ім, Францыску Скарыну,

Сымону Буднаму, Васілю Цяпінскаму, за тое, што яны першымі на Беларусі пачалі друкаваць кнігі.

Да практыкаванне 38.

1. Нерухама стаяў густы лес, шчыльна прытуліўшы верхавіны да верхавін. 2. Спяваючы, маці не зводзіла вачэй з кроснаў. 3. Раман, стоячы, весела пасмейваўся. 4. Нават і зараз, нягледзячы на свае восемдзсят год, дзед Мікіта любога маладога за пояс заткне. 5. Ён не мог сядзець склаўшы рукі. 6. Спачатку яны ішлі прыгнуўшыся, потым папаўзлі. 7. Не сціхаючы грымеў гром. 8. Янка доўга стаяў у двары, разглядаючы ўсё і разважаючы. 9. Алік без запінкі, ні разу нават не збіўшыся, даказаў абедзве тэарэмы. 10. З мора паляцела вялікая хваля, і ўдарыўшыся аб каменне, рынула на яго безліччу пырскаў. 11. Самазвал ірвануўся ўперад, але, праехаўшы некалькі метраў, засеў у непразнай гразі. 12. На полі, недалёка ад вёскі, працавалі людзі. 13. Каля клуба, на пляцоўцы, моладзь гуляла ў мяч. 14. Людзей на работу выйшла мала, чалавек восем... 15. Ад свежага марознага паветра стала на нейкі міг холадна, аж дрыжкікі па целе пайшлі. 16. А ў небе ўдзень і вечарамі высока роўнымі шнурамі злятаўся вырай жураўліны.

Да практыкавання 39.

1. На дварэ сонца, мароз і вецер. 2. Ён стаў пчаларом, і садаводам, і агароднікам. 3. Жыццё было для нас радасцю, а не цяжарам. 4. Касцы ідуць то грамадою, то шнурам цягнуць, чарадою, то паасобку, то па пары. 5. Я малым хлапчуком палюбіў нашы пушчы, і нівы, і блакітныя рэкі, і мора зялёных лугоў. 6. Сёмка быў сярэдняга росту, шырокі ў плячах, прысадзісты. 7. У думках і марах раблю свой абход на поўнач і поўдзень, на захад і ўсход. 8. Песня і казка ходзяць у пары, сеюць па свеце дзівы і чары. 9. Ні дзед Талаш, ні Мартын Рыль не дагаворвалі сваіх думак да канца, але разумелі адзін другога вельмі добра. 10. Усход над лесам азорваецца хораша, пяшчотна. 11. У колер бярозы быў дзед закаханы і белыя

яблыні песціў старанна... 12. Зямлі той кавалак заўсёды прысніцца то кужалем белым, то спелай суніцай, то поясам слуцкім, то несвіжскім замкам, ці то маладой на ўпрыгожаных санках. 13. Палявая дарога нырала ў лагчыны, узбіралася на пагоркі і зноў звліста падала ўніз. 14. Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. 15. Дзесьці раздаваліся не то раскаты далёкага гromу, не то прыглушаныя стрэлы. 16. Сляды цягнуцца ланцужком, таму што ваўкі ідуць па снезе адзін за адным, нага ў нагу, след у след. 17. Хоць нашы хлопцы і не думалі любаватца прыродай, але мімаволі спыніліся перад такім хараством і моўчкі пачалі азірацца. 18. Маўклівая і трывожная ноч плыве над затоенай, прыціхлай зямлэй.

Да практыкавання 40.

1. Бывала, нідзе не пачуеш аніякага голасу: ні дома, ні на вуліцы. 2. Ад спёкі застыла ўсё: і далёкі сіні лес, і поле, і хаты, і самі людзі... 3. У хаце не было нікога: ні старых, ні малых. 4. Pole і будынкi – усё пакрыта снегам. 5. Люба ўзялася за работу: набрала бярэмя дроў, унесла ў хату і стала класці ў печ. 6. Дзяцінства, маладосць, юнацтва, сілы – словам, усё аддавалася зямлі. 7. Пайсці ў грыбы ці ў тую рыбу або паехаць на сядзібу, ці ў млын малоць на хлеб збажынку – усё гэта вабіла хлапчынку. 8. Усюды: на чыгунцы, у дэпо, на электрастанцыі – працуюць нашы людзі. 9. Усё: сена, жыта, ячмені і аўсы звезена ў гумны. 10. Берасцянкi, дразды, зелянушкі – усё гэта нашы звычайныя птушкі. 11. Усё: хмурае неба і мёрзлая чорная зямля – было ахопленыя нечым сумным, халодным і грозным. 12. Дажджу прасіла ўсё пад небам: густое голле вішняка, бары, патрэская глеба, абмялелая рака. 13. Снягі схавалі ўсё: і зараснікі балот, і азярцы, і сцежкі баравыя, і шыр палёў, і лугі. 14. Доўгі рад старых і высокіх дрэў: ліп, дубоў, бяроз, явароў і вязаў – ішоў ад паўстанка проста ў чыстае поле і там канчаўся. 15. Сямейка, праўда, немалая: чатыры хлопцы, тры дзяўчаці, ды бацька з дзядзькам, трэця маці.

Да практыкавання 41.

1. Расой, як жэмчугам, акроплены мурог. 2. Бор стаіць задуменны, як сівы дзед. 3. Быццам кроў, журавіны чырванеюць між лозаў. 4. Круглы, нібы шар, выплываў з-за лесу мясяц. 5. З боку вербачкі крывыя, бы кабецінкі старыя, нуднай кучкаю стаяць. 6. Снег пад нагамі скрыпіць, што жывы. 7. На чале брыгады стаяў не хто іншы, як муляр Лапко. 8. Ластаўка, як і ўсе птушкі, радуецца сонцу і цёпламу дню. 9. Яны адчувалі сябе амаль як дарослыя людзі. 10. Сонца прыгравала зусім як летам. 11. Між дзяцей дачку са школы як прыемна сустракаць! 12. Дождж паліў як з вядра. 13. Хата была як цацка. 14. Абоз расцягнуўся больш як на вярсту. 15. Хлапчукоў як ветрам здзьмула. 16. Лапко прыглядаўся да работы як гаспадар. 17. Цыбулька гаварыў як найлепшы прамоўца. 18. Лес патрэбны людзям не менш, чым хлеб. 19. Вада ў рацэ нібы набрыняла свінцом. 20. Падаў, ціха слаўся на дол лёгкі, бы пух, ужо не зімовы, а вясенні снег. 21. З Андрэем ён падтрымліваў быццам сяброўскія адносіны. 22. У каморцы было холадна, амаль як на дварэ. 23. Праз гэты гушчар ішла вузенькая, як праехаць калясьмі, дарога. 24. Ён меў права затрымліваць у адным месцы не больш чым на суткі. 25. Вячэра часта праходзіла як бы на святочным узроўні. 26. Дрэвы як быццам зацвілі залацістымі кветкамі. 27. Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна.

Да практыкавання 42.

1. Ляці ж, наша песня, ад вёскі да вёскі. 2. Дзень добры, юная вясна! 3. Ноч, не шумі ты асокамі, ціхім усплескам балот. 4. Пралятайце, гады, залатымі агнямі! 5. Чаго ж ты, каліна, сёння так нявесела? Дзень добры вам, лясны і гоні! 7. Ну, голубе, бывай здаровы і шчаслівы. 8. О Радзіма, табою напоўнена сэрца да краю. 9. Лес, аб чым шумяць вяршыны? 10. А ты жыві, каханы мой, жыві. 11. Вы выйшлі ўдалеч, маладыя, вам доўга крочыць праз гады. 12. Родная мова, цудоўная мова, ты нашых думак уток і аснова. 13. Мяне ты і вучыла, і лячыла, я пра цябе спяваю зноў і зноў, мая зеленакрылая Айчына,

краіна несмяротных курганоў. 14. Як ты дарага мне, мая родная мова! Мілагучнае, звонкае, спеўнае слова! 15. Моцна кахаў я тебе, дарагая, але растацца нам час. 16. Магутнае слова, ты, роднае слова! Са мной ты найве і ў сне. 17. Было спрад-веку, слова, ты крыніцай цудадзейнай сілы. 18. Ну, небажаты, будем снедаць – у людзей садзяцца ўжо абедаць. Цягні мачанку, маці, з печы! За стол, малы, за стол, старэчы! 19. Дзе вы, брацці-ўдалыцы, дзе вы, хлопцы-касцы? 20. І нечым яшчэ ты запомніўся, верасень.

Да практыкавання 44.

1. Відаць, сягоння будзе дождж. 2. Адным словам, выгляд у нас быў сапраўдных паляўнічых. 3. Саша, на думку Лялькевіча, паводзіла сябе дзіўна. 4. У рэчцы, калі я не памыляюся, водзяцца ракі. 5. Людзі слухалі ўважліва, баючыся, відаць, прапусціць хоць адно слова. 6. Андрэй, прачнуўшыся як след, нарэшце хутка збіраецца на работу. 7. Жыў дзед мой, ходзяць чуткі, каля дняпроўскай плыні. 8. Каля Нёмана, а ён тут быў зусім недалёка, пачулася песня. 9. Бараноўскія, тры хлопцы як дубы, былі дома. 10. Цяга да выключнага, дзіўнага, мабыць, у самой прыродзе чалавечай. 11. А можа, хто-небудзь хоча паслухаць, як звіняць лясныя званочки? 12. Балюча мне, што лясавы вароты адчынены, на жаль, і брудным ботам. 13. Вядома, нялёгка развітвацца са сваёй марай. 14. Тыя мясціны, можна сказаць, цяпер не адрозніваюцца ад іншых нашых раёнаў. 15. А наогул, ён зацяты хлопец і сваімі планами дзеліцца не з кожным. 16. Як човен збярогся? Ну, па-першае, дуб толькі мацнее ад вады. А па-другое, човен трапіў у тарфянік, які закансерваваў яго. 17. Ды, як пісаў Францішак Багушэвіч, бог няроўна дзеле... 18. На краі дзялянкі ўзвышаецца стары волат-дуб, самы, магчыма, стары ў гэтым гаі. 19. Свята, здавалася, было яшчэ наперадзе. 20. Міра, як хутка выявілася, вучылася ў дзясятым класе. 21. Мабыць, самы прыгожы з ўсіх беларускіх шляхоў – лясны шлях з Мінска на Полацк. 22. А быць можа, я ўсё прыдумаў?

Да практыкавання 47.

1. За вокнамі шумяць у садзе слівы і месяц стаў над стрэхамі сяла. 2. Разрэдзіліся хмары, і дзе-нідзе бліснулі зоры. 3. І хістаецца асока, і шуміць высокі бор, а ў душы не замаўкае струн вясёлых перабор. 4. Над вуліцай звесілі голле дубы, купчастыя клёны і вязы, а елкі да неба паднялі чубы... 5. Сонца схавалася за гару, а цень ад яе закрыў усё мястэчка, але дзень ніяк не хацеў саступаць месца вечару, і неба доўга заставалася ясным і светлым. 6. Ён ідзе, а мрок гушчае, ноч становіцца чарней, песню ў лозах зачынае над рачулкай салавей, а ў трушчобе, за рачулкай, свішча жудасна пугач, і нясецца рэха гулка, бы дзяціны смех і плач. 7. Пазірае ноч у вокны мутным вокам мжы, ды ўсё булькаюць маркотна кроплі ў капяжы. 8. Павольна і ціха, але шырока расчыняюцца дзверы, і парог пераступае бацька. 9. З самых юначых гадоў марыў стаць паляўнічым, а ніколі не ўдалося нават пахадзіць са стрэльбаю. 10. Многа ведай, ды мала гавары. 11. Я выйшаў на праспект, а там людское мора ўжо кіпела скрозь без краю і канца. 12. Ляжыць зямля ў адзенні белым, і дрэвы ў шэрані стаяць. 13. Рэкі, за выключэннем некаторых, плывуць па раўнінах, і таму яны павольныя. 14. Над Вязынкаю дождж імжэў і вербы гнуліся, як хвалі. 15. У коміне вые і стогне вецер, і гэта найлепшы акампанемент для чытання. 16. Праз нейкі час вецер разагнаў хмары ў вышыні і дождж сціх. 17. Але мінаў месяц, другі – і вада спадала. 8. Здаецца, бялейшыя сталі гнуткія бярозы і яшчэ вышэй падаліся стромкія хвойкі ды елкі. 19. То ён згледзіць на дарозе цікавага жучка, то з травы ўздымецца птушка, то праляціць прыгожы матылёк. 20. Зноў тужліва закігікала на бліжнім балоце кнігаўка і высока ў небе дробненька замармытаў бакас. 21. Па-ранейшаму звіняць ручайкі, і гэты звон у палявой цішыні асабліва меладычны. 22. На дварэ ішоў дождж, і таму хлопцы засталіся дома. 23. Жанкі жалі сярпамі жыта, а мужчыны дакошвалі куп'істую сенажаць. 24. Ці то ішлі на працу сяляне, ці пастушкі дзе гналі кароў на пашу, ці мо рухаўся паблізу які вайсковы атрад.

Да практыкавання 48.

1. Весела звіняць ручайкі, таму што прыйшла вясна. 2. Перад тым як пакінуць бераг, Мірон Іванавіч уважліва агледзеў раку. 3. Дружба сапраўдная пачынаецца тады, калі людзі як мае быць ведаюць адзін аднаго. 4. Для таго каб многа ведаць, трэба настойліва вучыцца. 5. Дняпро разліваецца шырока-шырока, так што зусім не відаць процілеглага берага. 6. Гаворка заўсёды пачынаецца не для таго, каб нічога не сказаць. 7. За вея круціла ўжо так, што за які дзясятка метраў цяжка было заўважыць чалавека. 8. Высозны меднастволы бор, з засені якога выбівалася рачулка, як быццам адчуваў і разумеў настрой маёй душы. 9. У палосках святла відаць, як цярусіць дробны косы дождж, блішчаць мокрыя жалезныя слупы, пероны і платформы, вымытыя дажджамі. 10. Тонкае і роўнае, як струна, дрэва выпягнулася ў вышыню, каб злёнай верхавінай зірнуць на ваколіцу. 11. Толькі на лодцы можна дабрацца туды, куды не трапіць ні фурманка, ні машына, ні пешаход. 12. Вокны, што выходзілі на вуліцу, насцярожана маўчалі. 13. Заўжды мы тут любім спыніцца, паслухаць, як шум гэтых дрэў зліваецца з гулам сталіцы ў адзін непаўторны напеў. 14. Стаю і слухаю, як у цішы зрываецца з галінкі спелы яблык. 15. Толькі на далёкай адлегласці можна адчуць, якая вялікая любоў да родных мясцін жыве ў чалавечым сэрцы. 16. Той дарогай, што ішла паміж тарфяніку і роўна пастаўленых у адну лінію хат, вельмі шпарка ішоў чалавек. 17. Сонца такое, што не зірнеш на снег! 18. У падножжы лясных шатаў, дзе каліна расцвіла, легла пышна і багатая тканка цені і святла. 19. Змоўклі ўсе вакол абшары, бо замыслілі штось хмары... 20. Шум стаіць над лясістай дуброваю, быццам рада аб нечым ідзе... 21. Ураджайным будзе лета, калі снег аж да акон. 22. Я люблю часіну навальніцы, калі б'е пярун па ўсіх ладах і злуюцца ў хмарах бліскавіцы, кроплі асыпаючы на дах.

Да практыкавання 50.

1. Сонца грэе, прыпякае – лёд на рэчцы затрашчаў. 2. Цярэшка глядзіць у акно: дахі дамоў абтрушаны снегам. 3. Мне бачна: Полацк не старэе, ён маладзее з кожным днём. 4. Радасна і шумна шалясяць асіны, радасна і шумна шалясяць дубы. 5. Цяперашняе жыццё не павінна спыняцца на адным месцы, яно мусіць вярцецца, віраваць, бегчы наперад. 6. Высока зоры ружавеюць, лятуць буслы пад шляхам Млечным, з лагчыны цёплы вецер вее, над пожняй ціхі летні вечар. 7. Кране рукой рабіны куст – звон чуецца рабінавы, кране яна каліны куст – звон чуецца калінавы. 8. Звыклія гукі напоўнілі лясныя гушчары: у галлі заварушылася сонная птаха, піскнуў заяц. 9. Сухі марац, мокры май – будзе жыта нібы гай. 10. Слова сказаў – сякераю адсек. 11. Сёння ў нас зажыначкі: жнейкі жыта зажыналі, у снапчкі павязалі, свайго гаспадара снапамі звязалі. 12. Пяшчотна зелянее атава ў нізінках-пожнях, чарнее свежаўзарае ржышча. Шэра-зялёным дываном з ружаватымі прасветамі засланы масівы азіміны. 13. Паціснулі маразы – трашчалі вуглы хаты і хлявоў. Густа лажыўся на ноч іней. Выбельваў стрэхі, дрэвы, нават, здаецца, і неба. 14. Праўда гэта: ад думак не ўцячэш. 15. Хтось палюе на сініцу, нехта ловіць жураўля. 16. Бачыш: неба вясёлкай гарыць. Чуеш: песню спяваюць вятры.

Да практыкавання 54.

1. Люблю той лес, што над табою высока ўзняў свае камлі, яго ж карэнні над вадою нібы вянок табе сплялі... 2. Сцёпка ведае, як называецца станцыя, але яму трэба разгаварыцца з хлапчукамі, каб дазнацца таго, што цікавіла яго цяпер. 3. Высокія хвалі білі ў бераг усё часцей і часцей, па ўсяму відаць было, што хутка пачнецца шторм. 4. Там, дзе праходзіць дарога, скрыпяць калёсы, чуваць людскія галасы. 5. Ужо хата новая гатова, прыбраны трэскі ўжо і дровы, над белым дахам, як карона, красуе комінак чырвоны, прыветна вокны пазіраюць бы вас у госці запрашаюць, ну добры выгляд хата

мае... 6. Днём было яшчэ цёпла, а пад вечар, калі чырвоная сонца сцякала за лес, апусцелая, няласкавая зямля стыла на холадзе. 7. А гармонік усё граў і граў, і ўсё той жа дзявочы голас спяваў пра закаханых, што ніяк не могуць растацца, пра росную сцежку ў жыце і туманы над ракой. 8. Пахне хмелем, і дарожным пылам, і салодкай вільгацю раллі, буслянты ўжо спрабуюць крылы, што ў іх за лета адраслі. 9. Я дрэва пасадзіў, і сына маю я, і песню, што я склаў, ужо спяваюць людзі. 10. Пакуль жывы, ты многа можаш: у горы сябру дапаможаш, збудуеш дом, напішаш верш і шчасце любай прынясеш. 11. Недалёкі збоку лес проста на вачах мяняўся: усё больш і больш зелянелі сосны, якія неўзабаве ішлі ўжо аднастайным і дружным зборам.

Да практыкавання 55.

Глядзіце, колькі на карце блікітных плямінак і кропелек! Гэта – азёры. Яны густа рассяяны па ўсёй Віцебшчыне і па ўсёй паўночна-заходняй частцы Мінскай вобласці. Больш за дзве тысячы азёр нанесены на геаграфічныя карты. І ўлічыце, між іншым, што самыя маленькія на карту не трапілі. Нездарма гэты край называюць на Беларусі Паазер'ем.

Разумна прыдумляе народ назвы для родных мясцін. Палессе – край лясоў. Паазер'е – край азёр.

Некаторыя азёры раскіданы паасобку, некаторыя – невялікімі групамі. Вось цэлыя «сузор'і» азёр пад Мядзелем, пад Браславам. Тут сыходзяцца граніцы Беларусі, Літвы і Латвіі. Шмат азёр на Віцебшчыне вакол старажытнага Полацка, пад Ушачамі, Лепелем і Сянно.

Самае вялікае з беларускіх азёр – Нарач. Гэта і на карце відаць. Паэты часта параўноўваюць гэтае возера з морам. Побач з Нараччу размясцілася яшчэ некалькі азёр: Баторына, Мясра, Рудакова, Белае, Блакітнае, Мядзельскае, Швакшты.

Нарачанская група азёр – самая вялікая і вядомая на Беларусі. Азёры размешчаны тут вянцом. Яны ствараюць своеасаблівую блакітную карону Паазер'я. А гэта – возера

Доўгае. З выгляду яно невялікае, але затое дна ў ім не дастанеш. Глыбіня яго дасягае пяцідзесяці метраў.

Ёсць, праўда, і глыбейшыя азёры на Беларусі. Так у возеры Рудакова, што ўваходзіць у блакітную карону нарчанскай групы, глыбіня дасягае месцамі сямідзесяці метраў.

А якія прыгожыя краявіды вакол азёр! Якія багацці хаваюцца ў іх глыбінях!

(В. Вольскі)

Да практыкавання 56.

Максім Багдановіч... Кароткі быў яго жыццёвы век. Ён вымяраецца дваццацю пяццю гадамі. Многія літаратары ў такім узросце толькі пачынаюць тварыць. Ён жа – закончыў. І можа, таму, што, прадчуваў блізкую развязку, спяшаўся, працаваў не шкадуючы сябе.

У яго не было зацягнутага перыяду вучнёўства. Пра сябе як паэта ён заявіць адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадолювачы цяжкасці. А іх было нямала.

Толькі пяць гадоў жыў ён на Беларусі. Астатняе жыццё прайшло па-за яе межамі. Таму родную мову, на якой рашаецца тварыць, давадзецца вывучаць па бацькавых этнаграфічных запісах ды па кнігах. І наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія не прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, дакажа, што яна ніколі не бяднейшая і не горшая за іншыя мовы, што ёй падуладны ўсе віды і жанры, зведаныя і асвоеныя высокаразвітымі літаратурамі, і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў.

Шмат часу мінула з тае пары. Шмат новых літаратурных імён зазьяла на небасхіле нашай прыгожай пісьменнасці. Шырокай магутнай хваляй б'ецца яна ўжо не толькі ў родныя берагі. І гэта таксама вынік той працы, якую вельмі хораша здзейсніў вечна малады Максім Багдановіч.

Сёння мы ўжо не баімся даваць яму найвышэйшую ацэнку, не баімся ставіць яго імя побач з імёнамі выдатных еўрапейскіх пісьменнікаў. Створанае ім вытрымала выпрабаванне ча-

сам і не толькі не паблякла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім характаром увесь славянскі свет.

(А. Бачыла)

Да практыкавання 57.

Заўсёды славіўся Слуцк сваімі пладовымі садамі. Асабліва шырока былі вядомы мясцовыя грушы – слуцкія бэры і жоўтыя слівы рэнклоды. Гэтую сваю даўнюю славу Слуцк не толькі захаваў да нашых дзён, але і павялічыў.

Зямля на Случчыне багатая, урадлівая. Глебы тут тлустыя, чарназёмныя. Случчына багатая і хлебам, і садамі, і песнямі, і працавітымі, умелымі людзьмі.

Буйна каласяцца на шырокіх нівах пшаніца і жыта. У нізінах хвалюецца сінявокі лён. І ўсюды ў гэтым прывычным пейзажы мы заўважаем выразныя рысы новага.

Чым далей едем мы на поўдзень, тым усё больш набывае навакольная мясцовасць знаёмае ўжо нам характэрнае палескае аблічча. Невысокія ўзгоркі з сасновым і лісцвяным лесам чаргуюцца з палямі і садамі, з нізінамі і лугамі, балотыстымі сенажачамі. Серабрацца невялікія звільстыя рэчкі, пабліскаюць сцюдзёныя крыніцы. Дзе-нідзе купамі і ў адзіночку растуць дубы.

Вунь ходзіць па зялёнай лугавінцы бусел. Сваім бела-чорным адзеннем і чырвонай дзюбай ён ярка вылучаецца на фоне зялёнай травы і блакітнага неба. Як павольна перастаўляе свае чырвоныя ногі! А дзюбу звесіў уніз, нібы ўважліва вывучае тарфяністую глебу пад нагамі. «Ходзіць, мерыць кожны крок. Нібы з вудаю дзядок,» – пісаў калісьці Бядуля.

Гэты сур'ёзны птах з'яўляецца арганічнай часткай беларускага краявіду. З людзьмі ён жыве ў дружбе, гняздзіцца часта на стрэхах сельскіх будынкаў, на дрэвах каля хат. Народ любіць бусла, лічыць яго добрым суседам чалавека.

(В. Вольскі)

ЛІТАРАТУРА

1. Бадзевіч, З. І. Пішам па-беларуску: даведнік па арфаграфіі і пунктуацыі з каментарыямі : дапам. для агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : Асерсэв, 2010. – 191 с. – (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).

2. Куліковіч, У. І. Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Даведачны матэрыял / У. І. Куліковіч; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – 3-е выд., стэрэатып. – Мінск : Новое знаніе, 2010. – 128 с.

3. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008. – 144 с.

4. Цыбульская, С. І. Беларуская мова : практыкум / С. І. Цыбульская. – Мінск : Тетрасистемс, 2011. – 480 с.

5. Сіўковіч, В. М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах / В. М. Сіўковіч. – Мінск : Аверсэв, 2011. – 765 с. – (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).

ЗМЕСТ

РАЗДЗЕЛ 1. АРФАГРАФІЯ	3
§ 1. Правапіс галосных <i>о, э – а (ы)</i>	3
§ 2. Правапіс галосных <i>е, ё, я</i>	5
§ 3. Некаторыя асаблівасці правапісу галосных у складаных словах.....	6
§ 4. Правапіс <i>і, ы, й</i> пасля прыставак.....	8
§ 5. Правапіс <i>у, ў</i>	8
§ 6. Правапіс падоўжаных зычных.....	10
§ 7. Правапіс спалучэнняў зычных.....	11
§ 8. Правапіс мяккага знака і апострафа.....	12
§ 9. Правапіс некаторых прыставак.....	15
§ 10. Правапіс галосных у некаторых суфіксах.....	17
§ 11. Правапіс галосных у некаторых канчатках.....	20
§ 12. Правапіс прыслоўяў і спалучэнняў слоў, блізкіх да прыслоўяў.....	22
§ 13. Правапіс складаных слоў.....	25
§ 14. Ужыванне і правапіс часціц <i>не, ні</i>	28
§ 15. Правапіс некаторых прыназоўнікаў, злучнікаў і часціц.....	32
§ 16. Асобныя выпадкі ўжывання вялікай літары.....	33
§ 17. Правілы пераносу.....	35
РАЗДЗЕЛ II. СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ	37
§ 18. Сказ.....	37
§ 19. Галоўныя члены сказа.....	42
§ 20. Даданыя члены сказа.....	49
§ 21. Аднародныя члены сказа.....	61
§ 22. Абагульняльныя словы.....	64
§ 23. Параўнальны зварот.....	66
§ 24. Зваротак.....	68
§ 25. Пабочныя канструкцыі.....	70
§ 26. Складаны сказ.....	73
§ 27. Складаназалежны сказ.....	78
§ 28. Простая мова.....	86
§ 29. Спосабы цытавання. Знакі прыпынку пры цытатах.....	92
§ 30. Знакі прыпынку пры выклічніках і гукаперайманнях.....	93

КОМПЛЕКСНЫЯ ЗАДАННІ І ТЭКСТЫ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ ПРАЦЫ.....	94
ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭКСТЫ ЭКЗАМЕНАЦЫЙНЫХ ДЫКТАНТАЎ.....	97
АДКАЗЫ.....	104
ЛІТАРАТУРА.....	127

ДЛЯ ЗАПІСАЎ

63

Вучэбнае выданне

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Дапаможнік

Складальнікі:

Гурновіч Алена Браніславаўна,
Фокіна Ірына Сяргеёўна

Адказы за выпуск *А. Б. Гурновіч*

Карэктар *Н. А. Анціповіч*

Камп'ютарная вёрстка *Н. А. Анціповіч*

Падпісана ў друк 30.12.2014 г. Фармат 60×84¹/₁₆.

Папера афсетная. Рызаграфія.

Ум. друк. арк. 7,67. Ул.-выд. арк. 6,0. Тыраж 69 экз. Заказ 536.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Установа адукацыі

«Беларускі дзяржаўны аграрны тэхнічны ўніверсітэт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,

распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/359 ад 09.06.2014.

№ 2/151 ад 11.06.2014.

Пр-т Незалежнасці, 99–2, 220023, Мінск.